

KARL MARX

Βασικές γραμμές της κριτικής
της πολιτικής οικονομίας*

A. Εισαγωγή

I. Παραγωγή, κατανάλωση, διανομή, ανταλλαγή
(Κυκλοφορία)

1) Παραγωγή

[Ανεξάρτητα άτομα. Ιδέες του 18ου αιώνα].

α) Αντικείμενό μας πρώτα-πρώτα η υλική παραγωγή.

Άτομα που παράγουν μέσα σε κοινωνία – άρα, η κοινωνικά καθορισμένη παραγωγή των ατόμων αποτελεί φυσικά την αφετηρία. Ο ατομικός και απομονωμένος κυνηγός και ψαράς, απ' όπου ξεκινούν οι Σμιθ και Ρικάρντο, ανήκει στις κοινότοπες φαντασιώσεις των Ροβινσονιάδων του 18ου αιώνα· που με κανένα τρόπο δεν εκφράζουν, καθώς φαντάζονται οι ιστορικοί του πολιτισμού, απλά μια αντίδραση ενάντια στην υπερεκτέλιση και μια επιστροφή σε κάποια παρεξηγημένη φυσική ζωή. Άλλο τόσο δεν βασίζεται σε τέτοιας λογής νατουραλισμό και το Κοινωνικό συμβόλαιο του Ρουσσώ, που σχετίζει και συνδέει με σύμβαση υποκείμενα από φυσικού τους ανεξάρτητα. Αυτή είναι η επίφαση, η αισθητική και μόνο επίφαση των μικρών και

* Το κείμενο που ακολουθεί είναι η Εισαγωγή από τα *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie* του K. Marx. Περιλαμβάνεται στην ελληνική έκδοση του έργου από τις εκδόσεις «Στοχαστής» και η μετάφραση είναι του Διονύση Διδάρη.

μεγάλων Ροδινσονιάδων. Πρόκειται, αντίθετα, για το προανάκρουσμα της «αστικής κοινωνίας», που από τον 16ο αιώνα ετοιμαζόταν και τον 18ο έκανε τεράστια δήματα προς την ωριμότητά της. Σ' αυτή την κοινωνία του ελεύθερου ανταγωνισμού το άτομο εμφανίζεται αποσπασμένο από τους φυσικούς δεσμούς κ.λπ. που σε προηγούμενες ιστορικές εποχές το έκαναν εξάρτημα ενός ορισμένου, περιορισμένου ανθρώπινου συγκροτήματος. Στα μάτια των προφητών του 18ου αιώνα, που σ' αυτούς βασίζονται ακόμα πέρα για πέρα οι Σμιθ και Ρικάρντο, το άτομο αυτό του 18ου αιώνα – το προϊόν, από τη μια μεριά της διάλυσης των φεουδαρχικών κοινωνικών μορφών και από την άλλη των νέων παραγωγικών δυνάμεων που αναπτύχθηκαν από τον 16ο αιώνα και μετά – πλανιέται σαν ιδανικό που η ύπαρξή του ανήκει τάχα στο παρελθόν. Όχι σαν ιστορικό αποτέλεσμα αλλά σαν αφετηρία της ιστορίας. Γιατί το βλέπουν σαν το Φυσικό Άτομο, σύμφωνα με την αντίληψή τους για την ανθρώπινη φύση, σαν κάτι που δε γεννιέται ιστορικά αλλά είναι τοποθετημένο από τη φύση. Η αυταπάτη αυτή σημάδεψε μέχρι σήμερα κάθε καινούργια εποχή. Ο Στιούαρτ, που από ορισμένες απόψεις βρίσκεται σε αντίθεση με τον 18ο αιώνα και που σαν αριστοκράτης πατά πιο πολύ σε ιστορικό έδαφος, απόφυγε αυτή την απλοϊκότητα.

Όσο θαθύτερα ανατρέχουμε στην ιστορία, τόσο περισσότερα το άτομο, άρα και το παραγωγό άτομο, εμφανίζεται εξαρτημένο, μέρος ενός μεταλύτερου όλου: στην αρχή με ολότελα φυσικό ακόμα τρόπο μέσα στην οικογένεια, και στην οικογένεια διευρυμένη σε φυλή· αργότερα στις διάφορες μορφές της κοινότητας που προκύπτει από την αντίθεση και συγχώνευση των φυλών. Μονάχα τον 18ο αιώνα, στην «αστική κοινωνία», αντικρύζει το άτομο τις διάφορες μορφές του κοινωνικού δεσμού σαν απλό μέσο για τους ιδιωτικούς του σκοπούς, σαν εξωτερική αναγκαιότητα. Αλλά η εποχή που παράγει τούτη τη σκοπιά, τη σκοπιά του απομονωμένου ατόμου, είναι ακριβώς η εποχή των πιο αναπτυσσόμενων μέχρι σήμερα κοινωνικών (γενικών απ' αυτή την άποψη) σχέσεων. Ο άνθρωπος είναι με την πιο κυριολεκτική έννοια ζώον πολιτικόν· όχι μόνο ομαδικό ζώο, αλλά και ζώο που μονάχα μέσα στην κοινωνία μπορεί να εξατομικευτεί. Η παραγωγή του απομονωμένου ατόμου έξω από την κοινωνία – γεγονός σπάνιο, που μπορεί βέβαια να συμβεί σ' έναν πολιτισμένο, που μέσα του κατέχει ήδη δυναμικά τις κοινωνικές δυνάμεις, αν τύχει να βρεθεί σε μια ερημιά – είναι εξ ίσου αδιανόητη

όσο και η ανάπτυξη της γλώσσας χωρίς άτομα που να ζουν και να μιλούν μαζί. Δεν χρειάζεται να σταθούμε εδώ περισσότερο. Δεν θα υπήρχε καν λόγος να θίξουμε αυτό το σημείο αν οι Μπαστιά, Κάρεϋ, Προυντόν κ.λπ. δεν είχαν ξαναφέρει την ανόητη αυτή φλυαρία, που είχε λόγο και νόημα για τους ανθρώπους του 18ου αιώνα, με κάθε σοβαρότητα στο κέντρο της πιο σύγχρονης πολιτικής οικονομίας. Είναι βέβαια ευχάριστο για τον Προυντόν, ανάμεσα σ' άλλους, ν' αναπτύσσει την προέλευση μιας οικονομικής σχέσης, που δεν γνωρίζει την ιστορική της γένεση, ιστορικο-φιλοσοφικά, πλάθοντας το μύθο πως τάχα ο Αδάμ ή ο Προμηθέας βρήκε την ιδέα έτοιμη, ύστερα αυτό εφαρμόστηκε κ.λπ. Τίποτα δεν είναι πιο άγονο και βαρετό από τον *locus communis* [κοινότοπο νου] που φαντασιώνεται.

[Διαίωνηση ιστορικών σχέσεων παραγωγής – Παραγωγή και διανομή γενικά – Ιδιοκτησία]

Όταν λοιπόν γίνεται λόγος για παραγωγή, ο λόγος είναι πάντα για παραγωγή σε μια καθορισμένη βαθμίδα κοινωνικής εξέλιξης – για την παραγωγή κοινωνικών ατόμων. Θα μπορούσε λοιπόν να νομίσει κανείς πως για να μιλήσουμε καν για παραγωγή πρέπει είτε να παρακολουθήσουμε την ιστορική εξελικτική διαδικασία στις διάφορες φάσεις της, είτε να δηλώσουμε από την αρχή ότι πραγματεύομαστε μια καθορισμένη ιστορική εποχή, για παράδειγμα τη σύγχρονη αστική παραγωγή, που είναι πραγματικά το καθυτό μας θέμα. Όμως όλες οι εποχές της παραγωγής έχουν ορισμένα κοινά γνωρίσματα, κοινούς προσδιορισμούς. Η παραγωγή γενικά είναι αφαίρεση· αφαίρεση όμως λογική, στο μέτρο που πραγματικά προβάλλει, εντοπίζει το κοινό στοιχείο και μας απαλλάσσει έτσι από την επανάληψη. Ωστόσο τούτο το γενικό, το ξεχωρισμένο με τη σύγκριση κοινό στοιχείο είναι κι αυτό πολλαπλά διαρθρωμένο, και διαχωρίζεται σε διάφορους προσδιορισμούς. Μερικοί απ' αυτούς ανήκουν σε όλες τις εποχές· άλλοι είναι κοινοί σε μερικές. Θα υπάρχουν προσδιορισμοί κοινοί στην πιο σύγχρονη και την πιο αρχαία εποχή. Καμιά παραγωγή δε θα είναι νοητή χωρίς αυτούς· αν όμως οι πιο εξελιγμένες γλώσσες έχουν κοινούς νόμους και προσδιορι-

σμούς με τις πιο ανεξέλικτες, τότε εκείνο ακριβώς που αποτελεί την εξέλιξή τους είναι η διαφορά απ' αυτό το γενικό και κοινό. Οι προσδιορισμοί που ισχύουν για την παραγωγή γενικά πρέπει να ξεχωριστούν, ακριβώς για να μη ξεχαστεί μπροστά στην ενότητα – που προκύπτει ήδη από το ότι το υποκείμενο, η ανθρωπότητα, και το αντικείμενο, η φύση, είναι τα ίδια – η ουσιαστική ανομοιογένεια. Στο ότι ξεχνούν αυτή την ανομοιογένεια βρίσκεται, για παράδειγμα, όλη η σοφία των σύγχρονων οικονομολόγων, που αποδείχνουν την αιωνιότητα και αρμονία των σημερινών κοινωνικών σχέσεων. Για παράδειγμα. Καμιά παραγωγή δεν είναι δυνατή χωρίς παραγωγικό εργαλείο, ακόμα κι αν αυτό το εργαλείο δεν είναι παρά το χέρι. Καμιά δεν είναι δυνατή χωρίς συντελεσμένη, συσσωρευμένη εργασία, ακόμα κι αν αυτή η εργασία δεν είναι παρά η επιδεξιότητα που με την επανειλημμένη άσκηση συγκεντρώθηκε και συμπυκνώθηκε στο χέρι του άγγριου. Το κεφάλαιο είναι ανάμεσα σ' άλλα και παραγωγικό εργαλείο, είναι και συντελεσμένη, αντικειμενοποιημένη εργασία. Όστε το κεφάλαιο είναι μια γενική, αιώνια, φυσική σχέση – αν παραλείψω δηλαδή ακριβώς το ιδιαίτερο στοιχείο που για πρώτη φορά μετατρέπεται το «παραγωγικό εργαλείο», τη «συσσωρευμένη εργασία» σε κεφάλαιο. Ολόκληρη η ιστορία των σχέσεων παραγωγής εμφανίζεται άρα π.χ. στον Κάρεϋ σαν μια κακόβουλη πλαστογραφία οργανωμένη από τις κυβερνήσεις.

Αν δεν υπάρχει παραγωγή γενικά, δεν υπάρχει και γενική παραγωγή. Η παραγωγή είναι πάντα ένας ιδιαίτερος παραγωγικός κλάδος – π.χ. γεωργία, κτηνοτροφία, μεταποίηση κ.λπ. – ή είναι ολότητα. Αλλά η πολιτική οικονομία δεν είναι θεωρία της τεχνικής. Η σχέση που έχουν οι γενικοί προσδιορισμοί της παραγωγής σε μια δοσμένη εξελικτική βαθμίδα της κοινωνίας με τις ιδιαίτερες παραγωγικές μορφές να αναπτυχθεί αλλού (αργότερα). Τέλος, η παραγωγή δεν είναι μόνο ιδιαίτερη παραγωγή. Αντίθετα, υπάρχει πάντα ένα ορισμένο κοινωνικό σώμα, ένα κοινωνικό υποκείμενο που δρα μέσα σε μια ευρύτερη ή ισχνότερη ολότητα παραγωγικών κλάδων. Επίσης η σχέση της επιστημονικής παρουσίας με την πραγματική κίνηση δεν έχει ακόμα θέση εδώ. Παραγωγή γενικά. Ιδιαίτερα παραγωγικοί κλάδοι. Ολότητα της παραγωγής.

Είναι της μόδας να προτάσσουν στα οικονομικά συγγράμματα ένα γενικό μέρος – κι αυτό ακριβώς εμφανίζεται κάτω από τον τίτλο «Παραγωγή» (βλέπε π.χ. Τζ. Στ. Μίλλ) – που πραγματεύε-

ται τους γενικούς όρους κάθε παραγωγής. Το γενικό αυτό μέρος αποτελείται ή υποτίθεται πως αποτελείται 1) από τους όρους που χωρίς αυτούς η παραγωγή είναι αδύνατη. Στην πραγματικότητα δηλαδή, απλή παράθεση των ουσιαστικών συνθετικών στοιχείων κάθε παραγωγής. Αυτό όμως, καθώς θα δούμε, στην πραγματικότητα ανάγεται σε μερικούς πολύ απλούς προσδιορισμούς, που ο πλαταιασμός μετατρέπει σε ρηχές ταυτολογίες. 2) από τους όρους που προωθούν την παραγωγή περισσότερο ή λιγότερο, όπως π.χ. στον Άνταμ Σμιθ η προοδευτική και η στάσιμη κατάσταση της κοινωνίας. Για να αποκτήσει επιστημονική βαρύτητα αυτό που στον Σμιθ έχει την αξία του σαν σύλληψη, θα χρειάζονταν έρευνες πάνω στις περιόδους του βαθμού της παραγωγικότητας στην εξέλιξη ξεχωριστών λαών – μια έρευνα που βρίσκεται έξω από το καθαυτό μας θέμα, αλλά στο μέτρο που ανήκει σ' αυτό πρέπει να ενταχθεί στην ανάπτυξη του ανταγωνισμού, της συσσώρευσης κ.λπ. Στη γενική της διατύπωση, η απάντηση καταλήγει στη γενική φράση ότι ένας βιομηχανικός λαός βρίσκεται στην ακμή της παραγωγής του ταυτόχρονα με τη γενική ιστορική του ακμή. Στην πραγματικότητα. Βιομηχανική ακμή ενός λαού όσο γι' αυτόν το κύριο δεν είναι ακόμα το κέρδος, αλλά το να κερδίζει. Στο μέτρο αυτό, οι Γιάνκηδες βρίσκονται πάνω απ' τους Εγγλέζους. Ή πάλι: ότι π.χ. ορισμένες φυλετικές προδιαθέσεις, κλίματα, φυσικές συνθήκες όπως θαλάσσια τοποθεσία, γονιμότητα του εδάφους κ.λπ. ευνοούν την παραγωγή περισσότερο από άλλες. Καταλήγει κι αυτό πάλι στην ταυτολογία ότι ο πλούτος δημιουργείται ευκολότερα στο μέτρο που τα στοιχεία του βρίσκονται αντικειμενικά και υποκειμενικά διαθέσιμα σε μεγαλύτερο βαθμό.

Τίποτα όμως απ' όλα αυτά δεν είναι εκείνο που πραγματικά απασχολεί στο γενικό αυτό μέρος τους οικονομολόγους. Σκοπός τους είναι, αντίθετα – βλέπε π.χ. Μίλλ – να παραστήσουν την παραγωγή, σε αντιδιαστολή από τη διανομή κ.λπ., σαν κλεισμένο μέσο σ' αιώνιους, ανεξάρτητους από την ιστορία φυσικούς νόμους, και με την ευκαιρία αυτή πλασάρουν ύστερα, ολότελα λαθραία, αστικές σχέσεις σαν αναπόδραστους φυσικούς νόμους της κοινωνίας in abstracto [αφηρημένα]. Αυτός είναι ο περισσότερο ή λιγότερο συνειδητός σκοπός της όλης διαδικασίας. Αντίθετα, στη διανομή οι άνθρωποι υποτίθεται πως επιδόθηκαν πραγματικά σε κάθε λογής αυθαιρεσία. Ολότελα ανεξάρτητα από τη χοντροκομμένη απόσπαση της διανομής από την παραγω-

γή και την πραγματική τους σχέση, πρέπει εξ αρχής να είναι φανερό πως, όσο ποικίλη κι αν είναι η διανομή σε διάφορες εξελικτικές βαθμίδες της κοινωνίας, πρέπει να μπορεί κανείς εξ ίσου, όπως και στην παραγωγή, να ξεχωρίσει κοινούς προσδιορισμούς - ή να συγχύσει όλες τις ιστορικές διαφορές και να τις σβήσει μέσα σε γενικά ανθρώπινους νόμους. Π.χ. ο δούλος, ο δουλοπάροικος, ο μισθωτός εργάτης, όλοι τους παίρνουν μια ποσότητα τροφής που τους επιτρέπει να υπάρχουν σαν δούλος, σαν δουλοπάροικος, σαν μισθωτός εργάτης. Ο κατακτητής που ζει από το χαράτσι, ο υπάλληλος που ζει από τους φόρους, ο γαιοκτήμονας που ζει από την πρόσοδο, ο καλόγερος που ζει από ελεημοσύνες, ο λευίτης που ζει από τη δεκάτη, όλοι τους παίρνουν ένα ποσοστό της κοινωνικής παραγωγής που καθορίζεται από διαφορετικούς νόμους απ' ό,τι το ποσοστό του δούλου κ.λπ. Τα δύο κύρια σημεία που όλοι οι οικονομολόγοι τοποθετούν κάτω απ' αυτή την επικεφαλίδα είναι: 1) ιδιοκτησία· 2) προστασία της με τα δικαστήρια, την αστυνομία κ.λπ. Σ' αυτά χρειάζεται πολύ σύντομη απάντηση:

Στο 1. Κάθε παραγωγή είναι ιδιοποίηση της φύσης από το άτομο μέσα σε μια καθορισμένη κοινωνική μορφή και διαμέσου αυτής. Μ' αυτή την έννοια, είναι ταυτολογία να λέγεται πως η ιδιοκτησία (ιδιοποίηση) είναι όρος της παραγωγής. Γελίο είναι όμως το άλμα από δω σε μια καθορισμένη μορφή της ιδιοκτησίας, π.χ. την ιδιωτική ιδιοκτησία. (Που άλλωστε είναι αντίθετη μορφή ιδιοκτησίας και προϋποθέτει εξίσου σαν όρο της τη μη-ιδιοκτησία). Η ιστορία, αντίθετα, δείχνει πως η κοινή ιδιοκτησία (π.χ. στους Ινδούς, Σλάβους, αρχαίους Κέλτες κ.λπ.) είναι η πιο αρχέγονη μορφή· μια μορφή που σαν κοινοτική ιδιοκτησία εξακολουθεί για μεγάλο διάστημα να παίζει σημαντικό ρόλο. Εδώ ακόμα δε γίνεται καν λόγος για το αν ο πλούτος αναπτύσσεται καλύτερα κάτω από τη μία ή την άλλη μορφή ιδιοκτησίας. Όμως το-ότι δεν μπορεί να γίνει λόγος για παραγωγή, άρα ούτε και για κοινωνία, εκεί που δεν υπάρχει καμιά μορφή ιδιοκτησίας, αποτελεί ταυτολογία. Ιδιοποίηση που δεν ιδιοποιείται τίποτα είναι *contradictio in subjecto* [αντίφαση στους όρους, παραλογισμός].

Στο 2. Εξασφάλιση του κεκτημένου κ.λπ. Μόλις αυτές οι κοινοτοπίες αναχθούν στο πραγματικό τους περιεχόμενο μαρτυρούν πιο πολλά απ' όσα γνωρίζουν οι κήρυκές τους. Ότι δηλαδή κάθε μορφή της παραγωγής δημιουργεί τις δικές της νομικές

σχέσεις, τη δική της μορφή διακυβέρνησης κ.λπ. Η χοντροκοπιά και ανακατανοησία βρίσκεται ακριβώς στο ότι πράγματα οργανικά συναρτημένα συνδέονται τυχαία, μ' έναν απλό αντανακλαστικό συσχετισμό. Το μόνο που βλέπουν οι αστοί οικονομολόγοι είναι ότι η παραγωγή γίνεται καλύτερα με τη σύγχρονη αστυνομία παρά, για παράδειγμα, με το δίκαιο της πυγμής. Μόνο που ξεχνούν πως το δίκαιο της πυγμής είναι κι αυτό ένα δίκαιο και πως το δίκαιο του ισχυρότερου επιδιώκει με διαφορετική μορφή και στο δικό τους «κράτος δικαίου».

Όταν οι κοινωνικές συνθήκες που αντιστοιχούν σε μια καθορισμένη βαθμίδα της παραγωγής βρίσκονται ακόμα στη γένεση ή ήδη στο μαρasmus τους, εμφανίζονται φυσικά διαταραχές της παραγωγής, αν και σε διαφορετικό βαθμό και με διαφορετικά αποτελέσματα.

Συνοψίζοντας: Υπάρχουν προσδιορισμοί κοινói σε όλες τις βαθμίδες της παραγωγής, που η σκέψη τούς εντοπίζει σαν γενικούς· αλλά οι λεγόμενοι γενικοί όροι κάθε παραγωγής δεν είναι παρά τα αφηρημένα αυτά συνθετικά στοιχεία, που μ' αυτά δεν μπορεί να κατανοηθεί καμιά πραγματική ιστορική βαθμίδα της παραγωγής.

2) Η γενική σχέση της παραγωγής προς διανομή, ανταλλαγή, κατανάλωση

Πριν προχωρήσουμε σε παρατέρα ανάλυση της παραγωγής, πρέπει να εξετάσουμε τις διάφορες επικεφαλίδες που οι οικονομολόγοι τοποθετούν στο πλευρό της.

Η ολοφάνερη αντίληψη: Στην παραγωγή τα μέλη της κοινωνίας προσαρμόζουν (δημιουργούν, διαμορφώνουν) τα φυσικά προϊόντα στις ανθρώπινες ανάγκες· η διανομή καθορίζει την αναλογία που το άτομο συμμετέχει σ' αυτά τα προϊόντα· η ανταλλαγή του προμηθεύει τα ιδιαίτερα προϊόντα στα οποία το άτομο θέλει να μετατρέψει το ποσοστό που του παραχώρησε η διανομή· στην κατανάλωση, τέλος, τα προϊόντα γίνονται αντικείμενο της απόλαυσης, της ατομικής ιδιοποίησης. Η παραγωγή δημιουργεί τα αντικείμενα που αντιστοιχούν στις ανάγκες· η διανομή τα κατανέμει σύμφωνα με κοινωνικούς νόμους· η ανταλ-

λαγή κατανέμει πάλι το ήδη κατανεμημένο σύμφωνα με τις ατομικές ανάγκες· στην κατανάλωση, τέλος, το προϊόν θγαίνει απ' αυτή την κοινωνική κίνηση, γίνεται άμεσα αντικείμενο και υπηρετής της ατομικής ανάγκης και την ικανοποιεί με την απόλαυση. Η παραγωγή εμφανίζεται σαν το σημείο αφητηρίας, η κατανάλωση σαν το τελικό σημείο, η διανομή και ανταλλαγή σαν ο μέσος όρος, που είναι κι αυτός πάλι διπλός, καθώς η διανομή έχει προσδιοριστεί σαν το συνθετικό στοιχείο που ξεκινά από την κοινωνία, η ανταλλαγή σαν το συνθετικό στοιχείο που ξεκινά από τα άτομα. Στην παραγωγή αντικειμενοποιείται το πρόσωπο [στην κατανάλωση] στο πρόσωπο υποκειμενοποιείται το πράγμα· στη διανομή η κοινωνία αναλαμβάνει με τη μορφή γενικών, κυριαρχικών προσδιορισμών τη διαμεσολάβηση παραγωγής και κατανάλωσης· στην ανταλλαγή τις διαμεσολαβεί ο τυχαίος καθορισμός του ατόμου.

Η διανομή καθορίζει την αναλογία (την ποσότητα) στην οποία τα προϊόντα κατανέμονται στα άτομα· η ανταλλαγή καθορίζει τα προϊόντα στα οποία το άτομο απαιτεί το μερίδιο που του παραχώρησε η διανομή.

Παραγωγή, διανομή, ανταλλαγή, κατανάλωση συγκροτούν έτσι ένα κανονικό συλλογισμό: η παραγωγή το γενικό, η διανομή και ανταλλαγή το μερικό, η κατανάλωση το ατομικό που ολοκληρώνει το όλο. Αυτή είναι δέδαια μια συνάρτηση, αλλά επιφανειακή. Η παραγωγή καθορίζεται από γενικούς φυσικούς νόμους· η διανομή από κοινωνικές συμπτώσεις και άρα μπορεί να επιδρά στην παραγωγή περισσότερο ή λιγότερο προωθητικά· η ανταλλαγή βρίσκεται ανάμεσα στις δυο σαν μορφολογική κοινωνική κίνηση· και η τελική πράξη της κατανάλωσης, που νοείται όχι μόνο σαν τελικός στόχος αλλά και σαν αυτοσκοπός, βρίσκεται ουσιαστικά έξω από το πλαίσιο της πολιτικής οικονομίας – παρεκτός μόνο στο βαθμό που αντεπιδρά με τη σειρά της στην αφητηρία και εγκαινιάζει ξανά την όλη διαδικασία.

Οι αντίπαλοι των οικονομολόγων –αντίπαλοι είτε μέσα στο πεδίο της πολιτικής οικονομίας είτε έξω από αυτό– που τους κατηγορούν για βάρβαρο αποχωρισμό πραγμάτων αλληλένδετων βρίσκονται είτε στο ίδιο έδαφος είτε χαμηλότερα απ' αυτούς. Τίποτα δεν είναι πιο συνηθισμένο από την επίκριση πως οι οικονομολόγοι βλέπουν την παραγωγή υπερβολικά αποκλειστικά σαν αυτοσκοπό. Πως η διανομή είναι εξ ίσου σημαντική. Στη βάση αυτής της επίκρισης βρίσκεται ακριβώς η οικονομική

αντίληψη πως η διανομή εδρεύει σαν αυτοτελής, ανεξάρτητη σφαίρα στο πλευρό της παραγωγής. Ή πως οι φάσεις δεν συλλαμβάνονται τάχα στην ενότητά τους. Σαν να μην είχε περάσει η διάσπαση από την πραγματικότητα στα εγχειρίδια παρά ανάποδα, από τα εγχειρίδια στην πραγματικότητα – και σαν το ζήτημα εδώ να ήταν η διαλεκτική εναρμόνιση εννοιών και όχι η κατανόηση πραγματικών σχέσεων!

α¹) Η παραγωγή είναι άμεσα και κατανάλωση. Διπλή κατανάλωση, υποκειμενική και αντικειμενική: το άτομο αναπτύσσει τις ικανότητές του καθώς παράγει και ταυτόχρονα τις ξοδεύει, τις αναλώνει μέσα στην παραγωγική πράξη· όπως ακριβώς και η φυσική αναπαραγωγή είναι μια κατανάλωση ζωικών δυνάμεων. Δεύτερο: κατανάλωση των μέσων παραγωγής, που χρησιμοποιούνται και φθείρονται, και ως ένα βαθμό (όπως π.χ. στην καύση) διαλύονται πάλι στα γενικά στοιχεία της φύσης. Όμοια, κατανάλωση της πρώτης ύλης, που αναλώνεται και δεν διατηρεί τη φυσική της μορφή και σύσταση. Η παραγωγική πράξη είναι λοιπόν η ίδια σε όλα της τα συνθετικά στοιχεία και πράξη κατανάλωσης. Αλλά αυτό το παραδέχονται οι οικονομολόγοι. Την παραγωγή στην άμεση ταύτισή της με την κατανάλωση, την κατανάλωση στην άμεση σύμπτωσή της με την παραγωγή, την ονομάζουν *παραγωγική κατανάλωση*. Η ταυτότητα αυτή παραγωγής και κατανάλωσης θα ισοδυναμούσε με τη θέση του Σπινόζα: *determinatio est negatio* [ο καθορισμός είναι άρνηση].

Αλλά ο ορισμός αυτός της παραγωγικής κατανάλωσης καταστρώνεται ακριβώς μόνο για να διαχωρίσει την κατανάλωση που ταυτίζεται με την παραγωγή από την καθαυτό κατανάλωση – που θεωρείται μάλλον σαν καταστρεπτικό αντίθετο της παραγωγής. Ας εξετάσουμε λοιπόν την καθαυτό κατανάλωση.

Η κατανάλωση είναι άμεσα και παραγωγή, όπως στη φύση η κατανάλωση των στοιχείων και των χημικών ουσιών είναι παραγωγή του φυτού. Είναι ξεκάθαρο, για παράδειγμα, πως ο άνθρωπος με τη διατροφή, μια μορφή κατανάλωσης, παράγει το ίδιο του το σώμα. Αυτό όμως ισχύει και για κάθε άλλο είδος κατανάλωσης που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο παράγει από κάποιαν άποψη τον άνθρωπο. Καταναλωτική παραγωγή. Ωστόσο, λέει η πολιτική οικονομία, η παραγωγή αυτή που ταυτίζεται με την κατανάλωση είναι μια δεύτερη παραγωγή, που προκύπτει από την καταστροφή του αρχικού προϊόντος. Στην πρώτη παραγωγή αντικειμενοποιήθηκε ο παραγωγός, στη δεύτερη προσωπο-

ποιείται το πράγμα που αυτός δημιουργεί. Έτσι η καταναλωτική αυτή παραγωγή, παρ' όλο που είναι μια άμεση ενότητα παραγωγής και κατανάλωσης, διαφέρει ουσιαστικά από την καθυστερημένη παραγωγή. Η άμεση ενότητα, όπου η παραγωγή συμπίπτει με την κατανάλωση και η κατανάλωση με την παραγωγή, αφήνει ανέπαφη την άμεση δυαδικότητά τους.

Η παραγωγή είναι λοιπόν άμεσα κατανάλωση, η κατανάλωση είναι άμεσα παραγωγή. Καθεμιά είναι άμεσα το αντίθετό της. Ταυτόχρονα όμως συντελείται ανάμεσα στις δυο μια μεσολαβητική κίνηση. Η παραγωγή διαμεσολαβεί την κατανάλωση: δημιουργεί το υλικό της κατανάλωσης, που χωρίς την παραγωγή θα της έλειπε το αντικείμενο. Αλλά και η κατανάλωση διαμεσολαβεί την παραγωγή, καθώς αυτή μόνο δημιουργεί για τα προϊόντα το υποκείμενο για το οποίο αυτά αποτελούν προϊόντα. Μόνο η κατανάλωση αποτελείώνει το προϊόν. Ένας σιδηρόδρομος που δεν χρησιμοποιείται και άρα δεν φθείρεται, δεν καταναλώνεται, είναι σιδηρόδρομος μόνο *δυνάμει*, όχι πραγματικά. Χωρίς παραγωγή δεν υπάρχει κατανάλωση· αλλά και χωρίς κατανάλωση δεν υπάρχει παραγωγή, γιατί η παραγωγή θα ήταν τότε άσκοπη. Η κατανάλωση παράγει την παραγωγή διπλά: 1) γιατί μόνο στην κατανάλωση το προϊόν γίνεται πραγματικό προϊόν. Π.χ. ένα φόρεμα γίνεται πραγματικό φόρεμα μονάχα όταν το φορούν· ένα σπίτι που δεν κατοικείται δεν είναι στην πραγματικότητα πραγματικό σπίτι· ώστε το προϊόν επαληθεύεται σαν προϊόν, γίνεται προϊόν – σε αντιδιαστολή από απλό φυσικό αντικείμενο – μόνο στην κατανάλωση. Μόνο η κατανάλωση αποτελείώνει το προϊόν, διαλύοντάς το· γιατί προϊόν είναι η παραγωγή όχι απλά σαν εμπραγματωμένη δραστηριότητα, αλλά –αποκλειστικά– σαν αντικείμενο για το ενεργό υποκείμενο. 2) Γιατί η κατανάλωση δημιουργεί την ανάγκη για νέα παραγωγή, δημιουργεί λοιπόν τον ιδεατό, εσωτερικά κινήτηρο λόγο της παραγωγής, που είναι προϋπόθεση της τελευταίας. Η κατανάλωση δημιουργεί το κίνητρο της παραγωγής· δημιουργεί επίσης το αντικείμενο που δρα στην παραγωγή σαν καθοριστικό του σκοπού της. Αν είναι ξεκάθαρο πως η παραγωγή προσφέρει εξωτερικά το αντικείμενο της κατανάλωσης, τότε είναι άρα εξ ίσου ξεκάθαρο πως η κατανάλωση τοποθετεί ιδεατά το αντικείμενο της παραγωγής, σαν εσωτερικό όραμα, σαν ανάγκη, σαν κίνητρο και σαν σκοπό. Δημιουργεί τα αντικείμενα της παραγωγής με υποκειμενική ακόμα μορφή. Χωρίς ανάγκη δεν υπάρχει παραγωγή.

γή. Αλλά η κατανάλωση αναπαράγει την ανάγκη.

Αντίστοιχα η παραγωγή από τη μεριά της 1) προμηθεύει στην κατανάλωση το υλικό, το αντικείμενο. Κατανάλωση χωρίς αντικείμενο δεν είναι κατανάλωση· ώστε η παραγωγή δημιουργεί απ' αυτή την άποψη, παράγει την κατανάλωση. 2) Αλλά η παραγωγή δεν δίνει στην κατανάλωση μόνο το αντικείμενο. Δίνει στην κατανάλωση και τον συγκεκριμένο της καθορισμό, το χαρακτήρα της, το λούστρο της. Όπως η κατανάλωση αποτέλειωσε το προϊόν σαν προϊόν, έτσι και η παραγωγή αποτελείώνει την κατανάλωση. Πρώτα-πρώτα το αντικείμενο δεν είναι αντικείμενο γενικά, αλλά ένα καθορισμένο αντικείμενο που πρέπει να καταναλωθεί μ' ένα καθορισμένο τρόπο, τρόπο που διαμεσολαβείται πάλι από την ίδια την παραγωγή. Η πείνα είναι πείνα, αλλά η πείνα που χορταίνει με μαγειρεμένο κρέας που τρώγεται με μαχαίρι και πιρούνι είναι μια πείνα διαφορετική από εκείνη που καταβροχθίζει ωμό κρέας με τα χέρια, τα νύχια και τα δόντια. Η παραγωγή παράγει άρα όχι μόνο το αντικείμενο αλλά και τον τρόπο της κατανάλωσης, όχι μόνο αντικειμενικά αλλά και υποκειμενικά. Η παραγωγή δημιουργεί λοιπόν τον καταναλωτή. 3) Η παραγωγή δεν προμηθεύει μόνο το υλικό στην ανάγκη αλλά προμηθεύει και για το υλικό μίαν ανάγκη. Μόλις η κατανάλωση ξεφύγει από την πρώτη της φυσική ωμότητα και αμεσότητα –και η παραμονή σ' αυτή θα ήταν κι η ίδια αποτέλεσμα μιας παραγωγής ακόμα στάσιμης στον πρωτογονισμό– διαμεσολαβείται η ίδια σαν κίνητρο από το αντικείμενο. Η καταναλωτική ανάγκη για το αντικείμενο δημιουργείται με την αισθητηριακή του αντίληψη. Το καλλιτεχνικό αντικείμενο –έτσι δρα και κάθε άλλο προϊόν– δημιουργεί ένα κοινό καλλιτεχνικά ευαίσθητο και ικανό να χαίρεται το ωραίο. Άρα η παραγωγή δεν παράγει μόνο ένα αντικείμενο για το υποκείμενο, αλλά και ένα υποκείμενο για το αντικείμενο. Η παραγωγή παράγει άρα την κατανάλωση 1) δημιουργώντας το υλικό της· 2) καθορίζοντας τον τρόπο της κατανάλωσης· 3) δημιουργώντας στον καταναλωτή σαν ανάγκες τα προϊόντα που η ίδια τοποθέτησε αρχικά σαν αντικείμενα. Παράγει άρα το αντικείμενο της κατανάλωσης, τον τρόπο της κατανάλωσης, το κίνητρο της κατανάλωσης. Όμοια, η κατανάλωση παράγει τη διάθεση του παραγωγού, παρακινώντας τον σαν ανάγκη που καθορίζει τον σκοπό του. Τρεις λοιπόν ταυτότητες εμφανίζονται ανάμεσα σε παραγωγή και κατανάλωση:

1) *Άμεση ταυτότητα*: Η παραγωγή είναι κατανάλωση· η κατανάλωση είναι παραγωγή. Καταναλωτική παραγωγή. Παραγωγική κατανάλωση. Οι οικονομολόγοι ονομάζουν και τις δυο παραγωγική κατανάλωση. Κάνουν όμως άλλη μια διάκριση. Η πρώτη παρουσιάζεται σαν αναπαραγωγή· η δεύτερη σαν παραγωγική κατανάλωση. Όλες οι έρευνες γύρω από την πρώτη είναι έρευνες για την παραγωγική ή μη-παραγωγική εργασία· οι έρευνες γύρω από τη δεύτερη είναι έρευνες για την παραγωγική ή μη-παραγωγική κατανάλωση.

2) Καθεμιά εμφανίζεται σαν μέσο της άλλης· διαμεσολαβείται απ' αυτή· πράγμα που εκφράζεται σαν αλληλεξάρτησή τους· μια κίνηση που τις συσχετίζει και τις εμφανίζει σαν αμοιβαία απαραίτητες, τις αφήνει όμως ακόμα εξωτερικές μεταξύ τους. Η παραγωγή δημιουργεί το υλικό σαν εξωτερικό αντικείμενο για την κατανάλωση· η κατανάλωση δημιουργεί την ανάγκη σαν εσωτερικό αντικείμενο, σαν σκοπό για την παραγωγή. Χωρίς παραγωγή δεν υπάρχει κατανάλωση· χωρίς κατανάλωση δεν υπάρχει παραγωγή. Αυτό εμφανίζεται στην πολιτική οικονομία με πολλές μορφές.

3) Όχι μόνο η παραγωγή είναι άμεσα κατανάλωση και η κατανάλωση άμεσα παραγωγή· όχι μόνο η παραγωγή είναι μέσο για την κατανάλωση και η κατανάλωση σκοπός για την παραγωγή, δηλαδή καθεμιά προμηθεύει στην άλλη το αντικείμενό της, η παραγωγή το εξωτερικό αντικείμενο της κατανάλωσης, η κατανάλωση το νοητό αντικείμενο της παραγωγής· καθεμιά τους δεν αποτελεί μόνο άμεσα την άλλη, δεν διαμεσολαβεί μόνο την άλλη, αλλά και δημιουργεί την άλλη ολοκληρώνοντας τον εαυτό της· δημιουργεί τον εαυτό της σαν την άλλη. Η κατανάλωση δεν ολοκληρώνει την πράξη της παραγωγής παρά μόνο αποτελείώνοντας το προϊόν σαν προϊόν, διαλύοντάς το, καταβροχθίζοντας την αυτοτελή του εμπράγματη μορφή· υψώνοντας, με την ανάγκη για επανάληψη, σε επιδεξιότητα την προδιάθεση που αναπτύχθηκε στην πρώτη παραγωγική πράξη· αποτελεί λοιπόν την τελική πράξη που μέσα απ' αυτήν όχι μόνο το προϊόν γίνεται προϊόν αλλά και ο παραγωγός γίνεται παραγωγός. Από την άλλη μεριά, η παραγωγή παράγει την κατανάλωση δημιουργώντας τον καθορισμένο τρόπο της κατανάλωσης, κι ύστερα το ερέθισμα για κατανάλωση, την ίδια την καταναλωτική ικανότητα σαν ανάγκη. Η τελευταία αυτή (3η) ταυτότητα συζητιέται πολύπλευρα στην πολιτική οικονομία στη σχέση ζήτησης και προσφο-

ράς, αντικειμένων και αναγκών, στη σχέση ανάμεσα στις ανάγκες που δημιουργεί η κοινωνία και τις φυσικές ανάγκες.

Μετά απ' αυτά, τίποτα πιο απλό για έναν εγγελιανό από την ταύτιση παραγωγής και κατανάλωσης. Κι αυτό δεν το έκαναν μόνο σοσιαλιστές φιλολογούντες, αλλά ακόμα και πεζοί οικονομολόγοι, π.χ. ο Σαι – με τη διατύπωση πως αν εξετάσει κανείς ένα λαό η παραγωγή του είναι η κατανάλωσή του. Το ίδιο κι αν εξεταστεί η ανθρωπότητα in abstracto [αφηρημένα]. Ο Στορχ έδειξε το λάθος του Σαι: ένας λαός, για παράδειγμα, δεν καταναλώνει ολόκληρο το προϊόν του αλλά δημιουργεί και μέσα παραγωγής κ.λπ., πάγιο κεφάλαιο κ.λπ. Κι ακόμα, το να εξετάζει κανείς την κοινωνία σαν ένα μοναδικό υποκείμενο σημαίνει να την εξετάζει λαθεμένα· θεωρησιακά. Σ' ένα υποκείμενο παραγωγή και κατανάλωση εμφανίζονται σαν συνθετικά στοιχεία μιας μοναδικής πράξης. Το σημαντικό εδώ είναι μόνο να τονιστεί πως είτε η παραγωγή και η κατανάλωση θεωρηθούν σαν δραστηριότητες ενός υποκειμένου είτε πολλών ατόμων, σε κάθε περίπτωση εμφανίζονται σαν συνθετικά στοιχεία μιας διαδικασίας όπου η παραγωγή αποτελεί την πραγματική αφετηρία και γι' αυτό και το επικρατέστερο συνθετικό στοιχείο. Η κατανάλωση σαν χρεία, σαν ανάγκη είναι η ίδια εσωτερικό συνθετικό στοιχείο της παραγωγικής δραστηριότητας. Η τελευταία όμως αποτελεί την αφετηρία της πραγματοποίησης, άρα και το επικρατέστερο συνθετικό της στοιχείο, την πράξη που μέσα της τελειώνει πάλι ολόκληρη η διαδικασία. Το άτομο παράγει ένα αντικείμενο και καταναλώνοντάς το ξαναγυρίζει στον εαυτό του, αλλά σαν παραγωγικό και αυτο-αναπαραγόμενο άτομο. Η κατανάλωση εμφανίζεται έτσι σαν συνθετικό στοιχείο της παραγωγής.

Στην κοινωνία όμως η σχέση του παραγωγού με το προϊόν, μόλις αυτό ετοιμαστεί, είναι μια σχέση εξωτερική· και η επιστροφή του προϊόντος στο υποκείμενο εξαρτιέται από τις σχέσεις του υποκειμένου με άλλα υποκείμενα. Το υποκείμενο δεν παίρνει το προϊόν άμεσα στην κατοχή του. Ακόμα, όταν παράγει μέσα στην κοινωνία, σκοπός του δεν είναι η άμεση ιδιοποίηση του προϊόντος. Ανάμεσα στον παραγωγό και τα προϊόντα παρεμβάλλεται η *διανομή*, που με κοινωνικούς νόμους καθορίζει το μερίδιό του από τον κόσμο των προϊόντων, παρεμβάλλεται δηλαδή ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση.

Βρίσκεται τώρα η διανομή σαν αυτοτελής σφαίρα δίπλα στην παραγωγή και έξω απ' αυτήν;

6¹) Κοιτάζοντας τα συνηθισμένα οικονομικά συγγράμματα, εντύπωση πρέπει να κάνει πρώτα-πρώτα το γεγονός ότι σ' αυτά το καθετί είναι τοποθετημένο δυο φορές. Π.χ. στη διανομή παρουσιάζονται η γαιοπρόσοδος, ο εργατικός μισθός, ο τόκος και το κέρδος, ενώ στην παραγωγή η γη, η εργασία, το κεφάλαιο παρουσιάζονται σαν συντελεστές της παραγωγής. Όσο τώρα για το κεφάλαιο, είναι απ' την αρχή ολοφάνερο πως έχει τοποθετηθεί δύο φορές: 1) σαν συντελεστής παραγωγής· 2) σαν εισοδηματική πηγή, σαν καθοριστικό ορισμένων μορφών διανομής. Ο τόκος και το κέρδος παρουσιάζονται άρα κι αυτά σαν τέτοια στην παραγωγή, καθώς αποτελούν μορφές αύξησης, μεγέθυνσης του κεφαλαίου, άρα συνθετικά στοιχεία της ίδιας της παραγωγής. Τόκος και κέρδος σαν μορφές διανομής προϋποθέτουν το κεφάλαιο σαν συντελεστή της παραγωγής. Είναι τρόποι διανομής που έχουν σαν προϋπόθεση το κεφάλαιο σαν παραγωγικό συντελεστή. Είναι επίσης και τρόποι αναπαραγωγής του κεφαλαίου.

Όμοια, ο εργατικός μισθός είναι η μισθωτή εργασία ιδωμένη κάτω από διαφορετική επικεφαλίδα: ο καθορισμός που έχει εδώ η εργασία σαν συντελεστής παραγωγής εμφανίζεται σαν προσδιορισμός της διανομής. Αν η εργασία δεν είχε καθοριστεί σαν μισθωτή εργασία, τότε ο τρόπος συμμετοχής της στα προϊόντα δεν θα εμφανιζόταν σαν εργατικός μισθός· όπως π.χ. στη δουλεία. Τέλος, η γαιοπρόσοδος –για να πάρουμε ευθύς την πιο εξελιγμένη μορφή διανομής με την οποία η γαιοκτησία συμμετέχει στα προϊόντα– προϋποθέτει τη μεγάλη γαιοκτησία (πιο σωστά, τη γεωργία σε μεγάλη κλίμακα) σαν συντελεστή παραγωγής και όχι τη γη απλά και μόνο· όπως και ο μισθός δεν προϋποθέτει απλά και μόνο την εργασία. Οι σχέσεις και οι τρόποι διανομής εμφανίζονται άρα απλά σαν η άλλη όψη των συντελεστών παραγωγής. Ένα άτομο που συμμετέχει στην παραγωγή με τη μορφή της μισθωτής εργασίας συμμετέχει στα προϊόντα, τα αποτελέσματα της παραγωγής, με τη μορφή του εργατικού μισθού. Η διάρθρωση της διανομής καθορίζεται ολοκληρωτικά από τη διάρθρωση της παραγωγής. Η διανομή είναι η ίδια προϊόν της παραγωγής· όχι μόνο ως προς το αντικείμενο, ότι δηλαδή μόνο τα αποτελέσματα της παραγωγής μπορούν να διανεμηθούν, αλλά και ως προς τη μορφή – ότι ο καθορισμένος τρόπος συμμετο-

χής στην παραγωγή καθορίζει τις ιδιαίτερες μορφές της διανομής, τη μορφή συμμετοχής στη διανομή. Είναι αυταπάτη πέρα για πέρα να τοποθετεί κανείς στην παραγωγή τη γη, στη διανομή τη γαιοπρόσοδο κ.λπ.

Γι' αυτό, οικονομολόγοι όπως ο Ρικάρντο, που δέχονται τις πιο πολλές επικρίσεις πως τάχα βλέπουν μόνο την παραγωγή, καθόρισαν σαν αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας αποκλειστικά τη διανομή· γιατί από ένστικτο κατανοούσαν τις μορφές διανομής σαν την πιο συγκεκριμένη έκφραση των συντελεστών παραγωγής σε μια δοσμένη κοινωνία.

Απέναντι στο ξεχωριστό άτομο η διανομή εμφανίζεται φυσικά σαν κοινωνικός νόμος που καθορίζει τη θέση του ατόμου μέσα στην παραγωγή στα πλαίσια της οποίας παράγει, θέση που προηγείται λοιπόν από την παραγωγή. Το άτομο γεννιέται χωρίς κεφάλαιο, χωρίς ιδιοκτησία στη γη. Η κοινωνική διανομή το προορίζει από γεννησιμιού του για τη μισθωτή εργασία. Αυτός όμως ο προορισμός προέρχεται ο ίδιος από το ότι το κεφάλαιο και η γαιοκτησία υπάρχουν σαν αυτοτελείς συντελεστές παραγωγής.

Εξετάζοντας ολόκληρες κοινωνίες, η διανομή φαίνεται να προηγείται από την παραγωγή και να την καθορίζει και από μian άλλη άποψη· σαν προοικονομικό γεγονός. Ένας κατακτητής λαός κατανέμει τη γη ανάμεσα στους κατακτητές και επιβάλλει έτσι μια ορισμένη κατανομή και μορφή της γαιοκτησίας· άρα καθορίζει την παραγωγή. Ή, μετατρέπει σε δούλους τους κατακτημένους κι έτσι κάνει δάση της παραγωγής την εργασία των δούλων. Ή, ένας λαός συντρίβει με επανάσταση τη μεγάλη γαιοκτησία σε μικροχώραφα· δίνει λοιπόν μ' αυτή την καινούργια διανομή νέο χαρακτήρα στην παραγωγή. Ή, η νομοθεσία διαιωνίζει τη γαιοκτησία στα χέρια ορισμένων οικογενειών ή κατανέμει την εργασία [σαν] κληρονομικό προνόμιο και την παγιώνει έτσι κατά κάστες. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις –και είναι όλες ιστορικές– φαίνεται να διαρθρώνει και να καθορίζει όχι η παραγωγή τη διανομή αλλά, αντίθετα, η διανομή την παραγωγή.

Στην πιο ρηχή εκδοχή, η διανομή εμφανίζεται σαν διανομή των προϊόντων, κι έτσι σαν αρκετά απομακρυσμένη και σχεδόν αυτοτελής απέναντι στην παραγωγή. Πριν όμως γίνει διανομή των προϊόντων, η διανομή είναι: 1) διανομή των εργαλείων της παραγωγής, και 2) –πράγμα που αποτελεί παραπέρα προσδιορισμό της ίδιας σχέσης– διανομή των μελών της κοινωνίας ανάμε-

σα στα διάφορα είδη της παραγωγής. (Υπαγωγή των ατόμων σε καθορισμένες παραγωγικές σχέσεις. []) Ολοφάνερα, η διανομή των προϊόντων δεν είναι παρά αποτέλεσμα αυτής της διανομής, που εμπεριέχεται στην ίδια την παραγωγική διαδικασία και καθορίζει τη διάρθρωση της παραγωγής. Θεώρηση της παραγωγής ανεξάρτητα απ' αυτή τη διανομή που περιλαμβάνεται στα πλαίσιά της αποτελεί ολοφάνερα κενή αφαίρεση· ενώ, αντίστροφα, η διανομή των προϊόντων προκύπτει αυτόματα απ' αυτή τη διανομή που αποτελεί αρχικά συνθετικό στοιχείο της παραγωγής. Γι' αυτό ακριβώς ο Ρικάρντο, που στόχο είχε να συλλάβει τη σύγχρονη παραγωγή στη συγκεκριμένη κοινωνική της διάρθρωση, και που είναι κατεξοχήν ο οικονομολόγος της παραγωγής, δηλώνει πως όχι η παραγωγή αλλά η διανομή είναι το καθαυτό θέμα της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας. Αυτό δείχνει πάλι την ανοησία των οικονομολόγων που αναπτύσσουν την παραγωγή σαν αιώνια αλήθεια ενώ εξορίζουν την ιστορία στη σφαίρα της διανομής.

Ποια σχέση έχει με την παραγωγή αυτή η διανομή που καθορίζει την ίδια την παραγωγή, αυτό είναι ζήτημα που ολοφάνερα ανήκει στη σφαίρα της ίδιας της παραγωγής. Αν παρατηρηθεί πως τότε, αφού η παραγωγή αναγκαστικά ξεκινά από μια ορισμένη διανομή των παραγωγικών εργαλείων, η διανομή τουλάχιστο μ' αυτή την έννοια προηγείται από την παραγωγή, η απάντηση είναι ότι, πραγματικά, η παραγωγή έχει τους όρους και τις προϋποθέσεις της, που αποτελούν συνθετικά της στοιχεία. Στην αρχή αυτά μπορεί να εμφανίζονται σαν αυτοφυή. Η ίδια η διαδικασία της παράγωγής τα μετατρέπει από φυσικά σε ιστορικά· κι αν για μια περίοδο εμφανίζονται σαν φυσική προϋπόθεση της παραγωγής, για μιαν άλλη ήταν το ιστορικό της αποτέλεσμα. Μεταβάλλονται ολοένα μέσα στην ίδια την παραγωγή. Π.χ. η χρησιμοποίηση των μηχανών άλλαξε τη διανομή τόσο των παραγωγικών εργαλείων όσο και των προϊόντων. Η σύγχρονη μεγάλη γαιοκτησία είναι η ίδια το αποτέλεσμα τόσο του σύγχρονου εμπορίου και της σύγχρονης βιομηχανίας όσο και της εφαρμογής της τελευταίας στη γεωργία.

Τα ερωτήματα που ανακινήθηκαν πιο πάνω ανάγονται όλα σε τελική ανάλυση στο πώς οι γενικές ιστορικές σχέσεις επηρεάζουν την παραγωγή, και στη σχέση της τελευταίας με την ιστορική κίνηση γενικά. Το ερώτημα ανήκει ολοφάνερα στην πραγματεία και ανάπτυξη της ίδιας της παραγωγής.

Με το ρηχό ωστόσο τρόπο που ανακινήθηκαν πιο πάνω, μπορούν να απαντηθούν με την ίδια συντομία. Σε όλες τις κατακτήσεις οι δυνατότητες είναι τρεις. Ο κατακτητής λαός υποτάσσει τον κατακτημένο στο δικό του τρόπο παραγωγής (π.χ. οι Άγγλοι στην Ιρλανδία αυτό τον αιώνα, και ως ένα βαθμό στην Ινδία)· ή διατηρεί τον παλιό τρόπο παραγωγής και αρκείται στο φόρο υποτέλειας (π.χ. Τούρκοι και Ρωμαίοι)· ή εμφανίζεται μια αλληλεπίδραση που γεννά κάτι καινούργιο, μια σύνθεση (ως ένα βαθμό στις γερμανικές κατακτήσεις). Σε όλες τις περιπτώσεις, ο τρόπος παραγωγής—είτε του κατακτητή λαού, είτε του κατακτημένου, είτε αυτός που προκύπτει από τη συγχώνευση των δύο— καθορίζει τη νέα διανομή που ακολουθεί. Παρ' όλο που η τελευταία εμφανίζεται σαν προϋπόθεση για τη νέα παραγωγική περίοδο, είναι λοιπόν η ίδια με τη σειρά της προϊόν της παραγωγής— όχι μόνο της ιστορικής παραγωγής γενικά, αλλά της συγκεκριμένης ιστορικής παραγωγής.

Οι Μογγόλοι, για παράδειγμα, που ρήμαξαν τη Ρωσία ενεργούσαν σύμφωνα με τη δική τους παραγωγή, την κτηνοτροφία, που γι' αυτήν οι μεγάλες ακατοίκητες εκτάσεις είναι βασικός όρος. Οι γερμανοί βάρβαροι, που παραδοσιακή τους παραγωγή ήταν η γεωργία με δουλοπάροικους και η απομονωμένη ζωή στην ύπαιθρο, μπόρεσαν να επιβάλουν τις συνθήκες αυτές στις ρωμαϊκές επαρχίες ευκολότερα, καθώς η συγκέντρωση της γαιοκτησίας που είχε μεσολαθήσει σ' αυτές είχε ήδη ανατρέψει πέρα για πέρα τις παλιές γεωργικές σχέσεις.

Είναι πατροπαράδοτη αντίληψη ότι σε ορισμένες εποχές μοναδικός πόρος ζωής ήταν η αρπαγή. Για να υπάρχει όμως αρπαγή πρέπει να υπάρχει κάποιο αντικείμενο για αρπαγή, άρα παραγωγή. Και το είδος της αρπαγής καθορίζεται κι αυτό πάλι από το είδος της παραγωγής. Δε μπορεί κανείς π.χ. να ληστεύει ένα έθνος χρηματιστών με τον ίδιο τρόπο που ληστεύει ένα έθνος γελαδοδοσικών.

Στην περίπτωση του δούλου ληστεύεται άμεσα το παραγωγικό εργαλείο. Τότε όμως η παραγωγή της χώρας για την οποία προορίζεται ο δούλος πρέπει να είναι διαρθρωμένη έτσι που να επιτρέπει τη δουλεία· ή (όπως στο νότο της Αμερικής κ.λπ.) πρέπει να δημιουργηθεί ένας τρόπος παραγωγής που να αντιστοιχεί στον δούλο. Ορισμένοι νόμοι μπορεί να διαιωνίζουν ένα παραγωγικό εργαλείο, π.χ. τη γη, στα χέρια ορισμένων οικογενειών. Οι νόμοι αυτοί αποκτούν οικονομική σημασία μονάχα

όταν η μεγάλη γαιοκτησία εναρμονίζεται με την κοινωνική παραγωγή, όπως π.χ. στην Αγγλία. Στη Γαλλία υπήρχε μικροκαλλιέργεια παρά τη μεγάλη γαιοκτησία· γι' αυτό και η τελευταία συντρίφτηκε από την επανάσταση. Η διαιώνιση όμως π.χ. του κατακερματισμού με νόμους; Παρά τους νόμους αυτούς, η ιδιοκτησία συγκεντρώνεται ξανά. Η επίδραση των νόμων στη διατήρηση σχέσεων διανομής και μ' αυτό τον τρόπο στην παραγωγή, να καθοριστεί ξεχωριστά.

γ¹) Αντάλλαγή τέλος και κυκλοφορία

[Αντάλλαγή και παραγωγή]

Η ίδια η κυκλοφορία δεν αποτελεί παρά ένα καθορισμένο συνθετικό στοιχείο της ανταλλαγής ή και την ανταλλαγή θεωρημένη στην ολότητά της.

Καθώς η ανταλλαγή δεν είναι παρά ένα συνθετικό στοιχείο που διαμεσολαβεί την παραγωγή και την καθορισμένη απ' αυτήν διανομή, με την κατανάλωση· καθώς όμως η κατανάλωση εμφανίζεται η ίδια σαν συνθετικό της παραγωγής, η ανταλλαγή εμπεριέχεται κι αυτή ολοφάνερα σαν συνθετικό στοιχείο στην παραγωγή.

Είναι πρώτα-πρώτα ξεκάθαρο πως η ανταλλαγή δραστηριοτήτων και ικανοτήτων που γίνεται μέσα στην ίδια την παραγωγή ανήκει άμεσα σ' αυτήν και ουσιαστικά την αποτελεί. Το ίδιο ισχύει, δεύτερο, για την ανταλλαγή των προϊόντων, στο βαθμό που είναι μέσο για την παρασκευή του έτοιμου προϊόντος που προορίζεται για την άμεση κατανάλωση. Σ' αυτό το μέτρο, η ανταλλαγή είναι η ίδια πράξη που εμπεριέχεται στην παραγωγή. Τρίτο, η λεγόμενη ανταλλαγή ανάμεσα σε εμπόρους όχι μόνο καθορίζεται ως προς την οργάνωσή της πέρα για πέρα από την παραγωγή, αλλά είναι κι η ίδια παραγωγική δραστηριότητα. Η ανταλλαγή εμφανίζεται σαν ανεξάρτητη και αδιάφορη απέναντι στην παραγωγή μόνο στο τελευταίο στάδιο, όπου το προϊόν ανταλλάσσεται άμεσα για την κατανάλωση. Αλλά 1) δεν υπάρχει ανταλλαγή χωρίς καταμερισμό της εργασίας, είτε τώρα αυτός είναι αυτοφύης είτε ο ίδιος ήδη ιστορικό αποτέλεσμα· 2) η ιδιωτική ανταλλαγή προϋποθέτει ιδιωτική παραγωγή· 3) η έντα-

ση της ανταλλαγής, όπως και η έκτασή της και το είδος της καθορίζονται από την ανάπτυξη και τη διάρθρωση της παραγωγής. Π.χ. ανταλλαγή ανάμεσα σε πόλη και ύπαιθρο· ανταλλαγή στην ύπαιθρο, στην πόλη κ.λπ. Η ανταλλαγή εμφανίζεται έτσι σ' όλα της τα συνθετικά στοιχεία είτε να εμπεριέχεται άμεσα στην παραγωγή είτε να καθορίζεται απ' αυτήν.

Το συμπέρασμα όπου καταλήγουμε δεν είναι ότι παραγωγή, διανομή, ανταλλαγή και κατανάλωση ταυτίζονται, αλλά ότι όλες τους αποτελούν μέλη μιας ολότητας, διαφορές μέσα σε μια ενότητα. Η παραγωγή επικρατεί, τόσο πάνω στον εαυτό της – θεωρημένη στον αντιθετικό προσδιορισμό της παραγωγής – όσο και πάνω στα άλλα συνθετικά στοιχεία. Απ' αυτήν ξαναρχίζει ολόένα η διαδικασία. Το ότι ανταλλαγή και κατανάλωση δεν μπορούν να αποτελούν το επικρατέστερο στοιχείο, είναι ολοφάνερο. Το ίδιο ισχύει και για τη διανομή σαν διανομή των προϊόντων. Σαν διανομή όμως των παραγωγικών συντελεστών είναι και η ίδια συνθετικό στοιχείο της παραγωγής. Μια ορισμένη παραγωγή καθορίζει λοιπόν μιαν ορισμένη κατανάλωση, διανομή, ανταλλαγή και ορισμένες σχέσεις ανάμεσα στα διάφορα αυτά συνθετικά στοιχεία. Ωστόσο και η παραγωγή, στη μονόπλευρη μορφή της, θα καθορίζεται με τη σειρά της από τα άλλα συνθετικά. Π.χ. όταν η αγορά, δηλαδή η σφαίρα της ανταλλαγής διευρύνεται, τότε η παραγωγή επεκτείνεται και ο καταμερισμός της θαθαίνει. Με αλλαγή της διανομής αλλάζει και η παραγωγή· π.χ. με τη συγκέντρωση του κεφαλαίου, τη διαφορετική κατανομή του πληθυσμού ανάμεσα σε πόλη και ύπαιθρο κ.λπ. Τέλος, οι καταναλωτικές ανάγκες καθορίζουν την παραγωγή. Υπάρχει αλληλεπίδραση ανάμεσα στα διάφορα συνθετικά στοιχεία. Αυτό συμβαίνει σε κάθε οργανικό όλο.

3) Η μέθοδος της πολιτικής οικονομίας

Όταν εξετάζουμε μια δοσμένη χώρα από τη σκοπιά της πολιτικής οικονομίας αρχίζουμε με τον πληθυσμό της, την κατανομή του σε τάξεις, σε πόλη, ύπαιθρο και θάλασσα, στους διάφορους παραγωγικούς κλάδους, εξαγωγές και εισαγωγές, ετήσια παραγωγή και κατανάλωση, εμπορευματικές τιμές κ.λπ.

Το σωστό φαίνεται πως είναι ν' αρχίζει κανείς με το πραγματικό και συγκεκριμένο, με την πραγματική προϋπόθεση: για παράδειγμα λοιπόν, στην οικονομία με τον πληθυσμό, που είναι η βάση και το υποκείμενο ολόκληρης της κοινωνικής παραγωγικής πράξης. Ωστόσο μια πιο προσεκτική εξέταση δείχνει πως αυτό είναι λάθος. Ο πληθυσμός είναι μια αφαίρεση αν παραλείψω, για παράδειγμα, τις τάξεις που τον αποτελούν. Αυτές οι τάξεις είναι πάλι λόγος κενός αν δεν γνωρίζω τα στοιχεία πάνω στα οποία βασίζονται. Π.χ. μισθωτή εργασία, κεφάλαιο κ.λπ. Αυτά προϋποθέτουν ανταλλαγή, καταμερισμό της εργασίας, τιμές κ.λπ. Το κεφάλαιο, για παράδειγμα, δεν είναι τίποτα χωρίς τη μισθωτή εργασία, χωρίς την αξία, το χρήμα, την τιμή κ.λπ. Αν λοιπόν αρχίζα με τον πληθυσμό, αυτό θα ήταν μια χαοτική παράσταση του όλου, και ο ακριβέστερος προσδιορισμός θα με οδηγούσε αναλυτικά σε ολοένα πιο απλές έννοιες: από τη συγκεκριμένη παράσταση σε ολοένα πιο ισχνές αφαιρέσεις, μέχρι να φτάσω στους απλούστατους προσδιορισμούς. Από κει θα 'πρεπε τώρα να ξαναρχίσω το ταξίδι αντίστροφα, ώσπου να φτάσω επιτέλους πάλι στον πληθυσμό, αυτή τη φορά όμως όχι σαν χαοτική παράσταση ενός όλου, αλλά σαν πλούσια ολότητα πολλών προσδιορισμών και σχέσεων. Ο πρώτος δρόμος είναι αυτός που η πολιτική οικονομία ακολούθησε ιστορικά στη γένεσή της. Οι οικονομολόγοι του 17ου αιώνα, για παράδειγμα, αρχίζουν πάντοτε με το ζωντανό όλο – με τον πληθυσμό, το έθνος, το κράτος, τα περισσότερα κράτη κ.λπ. πάντα όμως καταλήγουν να δρiscουν με την ανάλυση μερικές καθοριστικές, αφηρημένες, γενικές σχέσεις, όπως καταμερισμός της εργασίας, χρήμα, αξία κ.λπ. Από τη στιγμή που αυτά τα ξεχωριστά συνθετικά στοιχεία λίγο-πολύ εντοπίστηκαν και απομονώθηκαν με την αφαίρεση, άρχισαν τα οικονομικά συστήματα, που από το απλό –όπως εργασία, καταμερισμός της εργασίας, ανάγκη, ανταλλακτική αξία– υψώνονταν ως το κράτος, τη διεθνή ανταλλαγή και την παγκόσμια αγορά. Αυτή η δεύτερη είναι ολοφάνερα η επιστημονικά σωστή μέθοδος. Το συγκεκριμένο είναι συγκεκριμένο επειδή είναι η συνόψιση πολλών προσδιορισμών, άρα ενότητα του πολλαπλού. Γι' αυτό στη σκέψη εμφανίζεται σαν διαδικασία συνόψισης, σαν αποτέλεσμα, όχι σαν αφετηρία: παρ' όλο που αποτελεί την πραγματική αφετηρία, άρα και την αφετηρία της αντίληψης και της παράστασης. Στην πρώτη πορεία η ολοκληρωμένη παράσταση εξαυλώθηκε σε αφηρημένο προσδιορισμό: στη δεύτε-

ρη, οι αφηρημένοι προσδιορισμοί οδηγούν στην αναπαραγωγή του συγκεκριμένου με τη σκέψη. Γι' αυτό ο Χέγκελ έπεσε στην αυταπάτη να θεωρεί το πραγματικό σαν αποτέλεσμα της σκέψης που συνοψίζει μέσα της τον εαυτό της, εμδιαθύνει στον εαυτό της και κινεί η ίδια τον εαυτό της: ενώ η μέθοδος της ανόδου από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο δεν είναι παρά ο τρόπος που η σκέψη οικειοποιείται το συγκεκριμένο, το αναπαράγει σαν πνευματικό συγκεκριμένο. Με κανένα τρόπο όμως δεν είναι η διαδικασία γένεσης του ίδιου του συγκεκριμένου. Για παράδειγμα, η πιο απλή οικονομική κατηγορία, ας πούμε π.χ. η ανταλλακτική αξία, προϋποθέτει πληθυσμό, πληθυσμό που να παράγει μέσα σε καθορισμένες σχέσεις: ακόμα, ένα ορισμένο είδος οικογένειας ή κοινότητας ή κράτους κ.λπ. Δεν μπορεί να υπάρξει παρά μόνο σαν αφηρημένη, μονόπλευρη σχέση ενός ήδη δοσμένου συγκεκριμένου, ζωντανού όλου. Αντίθετα, σαν κατηγορία η ανταλλακτική αξία έχει προκατακλυσμαία ύπαρξη. Για τη συνείδηση άρα –κι έτσι είναι καθορισμένη η φιλοσοφική συνείδηση– που γι' αυτήν ο πραγματικός άνθρωπος είναι η σκέψη που νοεί και μόνο ο νοημένος κόσμος σαν τέτοιος είναι ο πραγματικός, γι' αυτή τη συνείδηση η κίνηση των κατηγοριών εμφανίζεται λοιπόν σαν η πραγματική παραγωγική πράξη –μόνο που δέχεται, δυστυχώς, μια εξωτερική ώθηση– που αποτέλεσμά της είναι ο κόσμος: κι αυτό είναι σωστό –είναι όμως πάλι ταυτολογία– στο μέτρο που η συγκεκριμένη ολότητα σαν ολότητα σκέψεων, σαν ένα συγκεκριμένο από σκέψεις, είναι πραγματικά προϊόν της σκέψης, της νόησης: καθόλου όμως της Έννοιας που γεννά τον εαυτό της και σκέπτεται έξω ή πάνω από την αντίληψη και την παράσταση, αλλά αντίθετα, της επεξεργασίας της αντίληψης και παράστασης σε έννοιες. Το όλο, έτσι όπως εμφανίζεται στο νου σαν ένα σύνολο από σκέψεις, είναι προϊόν του σκεπτόμενου νου, που οικειοποιείται τον κόσμο με το μόνο τρόπο που μπορεί – ένα τρόπο που διαφέρει από την καλλιτεχνικό-, θρησκευτικό-, πρακτικό-πνευματική οικειοποίηση του κόσμου. Το πραγματικό υποκείμενο διατηρεί έξω απ' το νου την αυτοτελή του ύπαρξη όπως και πριν – όσο δηλαδή ο νους συμπεριφέρεται μόνο θεωρησιακά, μόνο θεωρητικά. Άρα και στη θεωρητική μέθοδο το υποκείμενο, η κοινωνία, πάντα πρέπει να δρiscεται στο νου σαν προϋπόθεση.

Αυτές όμως οι απλές κατηγορίες δεν έχουν κάποιαν ανεξάρτητη ιστορική ή φυσική ύπαρξη πριν από τις πιο συγκεκριμένες;

Εξαρτάται. Π.χ. ο Χέγκελ σώστα αρχίζει τη *Φιλοσοφία του Δικαίου* με την κατοχή, σαν την απλούστατη έννομη σχέση του υποκειμένου. Κατοχή όμως δεν υπάρχει πριν την οικογένεια ή πριν από σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής, που είναι πολύ πιο συγκεκριμένες σχέσεις. Από την άλλη μεριά, σωστό θα 'ταν να πει κανείς ότι υπάρχουν οικογένειες, γεναρχικά σύνολα που ακόμα απλά και μόνο *κατέχουν*, δεν έχουν *ιδιοκτησία*. Η απλούστερη λοιπόν κατηγορία εμφανίζεται ως προς την ιδιοκτησία σαν σχέση απλούστερων οικογενειακών ή γεναρχικών ενώσεων. Στην ανώτερη κοινωνία εμφανίζεται σαν απλούστερη σχέση μιας εξελιγμένης οργάνωσης. Προϋπόθεση είναι όμως πάντα το πιο συγκεκριμένο υπόβαθρο, που δική του σχέση αποτελεί η κατοχή. Μπορεί κανείς να φανταστεί έναν απομονωμένο άγριο να κατέχει. Τότε όμως η κατοχή δεν είναι έννομη σχέση. Δεν είναι σωστό ότι η κατοχή εξελίσσεται ιστορικά σε οικογένεια. Αντίθετα, πάντα προϋποθέτει αυτή την «πιο συγκεκριμένη κατηγορία δικαίου». Ωστόσο θα παραμένει τότε τούτο δω, ότι οι απλές κατηγορίες εκφράζουν σχέσεις όπου μπορεί να έχει πραγματοποιηθεί το λιγότερο εξελιγμένο συγκεκριμένο χωρίς ακόμα να έχει τοποθετήσει την πιο πολύπλευρη διασύνδεση ή σχέση που εκφράζεται νοητά στην πιο συγκεκριμένη κατηγορία· ενώ το πιο εξελιγμένο συγκεκριμένο κρατά την ίδια κατηγορία σαν υποταγμένη σχέση. Το χρήμα μπορεί να υπάρξει και ιστορικά έχει υπάρξει πριν από το κεφάλαιο, τις τράπεζες, τη μισθωτή εργασία κ.λπ. Απ' αυτή λοιπόν την άποψη μπορεί κανείς να πει πως η απλούστερη κατηγορία μπορεί να εκφράζει κυρίαρχες σχέσεις ενός πιο ανεξέλικτου όλου ή υποταγμένες σχέσεις ενός πιο εξελιγμένου όλου που υπήρχαν ήδη ιστορικά πριν αναπτυχθεί το όλο ως προς την πλευρά που εκφράζεται σε μια πιο συγκεκριμένη κατηγορία. Σ' αυτό το μέτρο η πορεία της αφηρημένης σκέψης, που υψώνεται από το απλούστατο στο σύνθετο, θα ανταποκρινόταν στην πραγματική ιστορική διαδικασία.

Μπορεί από την άλλη μεριά να ειπωθεί πως υπάρχουν πολύ εξελιγμένες, παρ' όλα αυτά όμως ιστορικά λιγότερο ώριμες κοινωνικές μορφές όπου βρίσκει κανείς τις ανώτατες μορφές της οικονομίας —π.χ. συνεργασία, αναπτυγμένο καταμερισμό της εργασίας κ.λπ.— χωρίς να υπάρχει καθόλου χρήμα· παράδειγμα το Περού. Και στις σλαβικές κοινότητες το χρήμα, και η ανταλλαγή που το καθορίζει, δεν εμφανίζονται —ή εμφανίζονται ελάχιστα— μέσα στις ξεχωριστές κοινότητες, αλλά στα σύνορά τους,

στη συναλλαγή με άλλες· όπως και γενικά είναι λάθος να τοποθετεί κανείς την ανταλλαγή στο κέντρο της κοινότητας σαν το αρχικό συστατικό της στοιχείο. Αντίθετα, η ανταλλαγή αρχικά εμφανίζεται πιο πολύ στη σχέση ανάμεσα στις διάφορες κοινότητες παρά για τα μέλη της ίδιας κοινότητας. Παράπερα: αν και το χρήμα παίζει ένα ρόλο ολόπλευρα και από πολύ νωρίς, ωστόσο στην αρχαιότητα περιορίζεται σαν κυρίαρχο στοιχείο μονάχα σε έθνη μονόπλευρα καθορισμένα, εμπορικά έθνη. Ακόμα και στον πιο προχωρημένο αρχαίο κόσμο, την Ελλάδα και τη Ρώμη, η πλήρης ανάπτυξη του χρήματος, που στη σύγχρονη αστική κοινωνία είναι προϋπόθεση, εμφανίζεται μόνο στην περίοδο της αποσύνθεσής τους. Όστε η ολότελα απλή αυτή κατηγορία δεν εμφανίζεται ιστορικά σε όλη της την ένταση παρά μόνο στις πιο εξελιγμένες συνθήκες της κοινωνίας. Με κανένα τρόπο δεν διαπερνά όλες τις οικονομικές σχέσεις. Π.χ. στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, στη μεγαλύτερή της ανάπτυξη, βάση εξακολουθούσε να είναι ο φόρος σε είδος και η παροχή σε είδος. Ουσιαστικά το χρηματικό σύστημα έφτασε εκεί σε πλήρη ανάπτυξη μονάχα στο στρατό. Και ποτέ δεν επεκτάθηκε στο σύνολο της εργασίας. Έτσι, παρ' όλο που η απλούστερη κατηγορία μπορεί να έχει υπάρξει ιστορικά πριν από την πιο συγκεκριμένη, μπορεί στην πλήρη της εκτατική και εντατική ανάπτυξη να ανήκει ακριβώς σε μια σύνθετη κοινωνική μορφή, ενώ η πιο συγκεκριμένη κατηγορία είχε αναπτυχθεί πληρέστερα σε μια λιγότερο εξελιγμένη κοινωνία.

Η εργασία φαίνεται ολότελα απλή κατηγορία. Η παράστασή της σ' αυτή τη γενικότητα —σαν εργασία γενικά— είναι κι αυτή πανάρχαια. Ωστόσο, στην οικονομική της σύλληψη σ' αυτή την απλότητα, η «εργασία» είναι κατηγορία τόσο σύγχρονη όσο και οι σχέσεις που δημιουργούν αυτή την απλή αφαίρεση. Το μονεταριστικό σύστημα, για παράδειγμα, τοποθετεί τον πλούτο ακόμα ολότελα αντικειμενικά, σαν πράγμα εξωτερικευμένο στο χρήμα. Απέναντι σ' αυτή τη σκοπιά, ήταν μεγάλη πρόοδος το σύστημα της μανιφακτούρας ή εμποροκρατίας, όταν μεταθέτει την πηγή του πλούτου από το αντικείμενο στην υποκειμενική δραστηριότητα —την εμπορική και μεταποιητική εργασία— αλλά εξακολουθεί να καταλαβαίνει την ίδια αυτή τη δραστηριότητα αποκλειστικά με τον περιορισμένο χαρακτήρα της απόκτησης χρήματος. Απέναντι σ' αυτό το σύστημα, το φυσιοκρατικό τοποθετεί μια καθορισμένη μορφή εργασίας —τη γεωργία— σαν τη

μόνη πλουτοπαραγωγική και δλέπει το ίδιο το αντικείμενο όχι πια μέσα στο χρηματικό περιβλήμα, αλλά σαν προϊόν γενικά, σαν γενικό αποτέλεσμα της εργασίας. Το προϊόν αυτό, σύμφωνα με τον περιορισμένο ακόμα χαρακτήρα της δραστηριότητας, το δλέπει ακόμα σαν φυσικά-καθορισμένο προϊόν – σαν γεωργικό προϊόν, κατεξοχήν προϊόν της γης.

Ήταν τεράστια πρόοδος όταν ο Άνταμ Σμιθ απόρριψε κάθε συγκεκριμένο καθορισμό της πλουτοπαραγωγικής δραστηριότητας – εργασία απλά και μόνο, όχι μόνο μεταποιητική ή εμπορική εργασία, ή γεωργική εργασία, αλλά τόσο η μια όσο και η άλλη. Με την αφηρημένη γενικότητα της πλουτοπαραγωγικής δραστηριότητας έρχεται τώρα και η γενικότητα του αντικειμένου που καθορίζεται σαν πλούτος: προϊόν γενικά ή πάλι εργασία γενικά, αλλά σαν συντελεσμένη, αντικειμενοποιημένη εργασία. Πόσο δύσκολη και μεγάλη ήταν αυτή η μετάβαση, φαίνεται από τον τρόπο που ο ίδιος ο Άνταμ Σμιθ ξανακυλά από καιρό σε καιρό πίσω στο φυσιοκρατικό σύστημα. Τώρα, θα μπορούσε να νομίσει κανείς ότι μ' αυτό τον τρόπο δε βρέθηκε τάχα παρά η αφηρημένη έκφραση για την πιο απλή και την πιο πανάρχαια σχέση όπου οι άνθρωποι –σε οποιαδήποτε κοινωνική μορφή– προβάλλουν σαν παραγωγοί. Αυτό είναι σωστό από μια άποψη. Από την άλλη όμως όχι. Η αδιαφορία απέναντι σε κάθε καθορισμένο είδος εργασίας προϋποθέτει μια πολύ αναπτυσσόμενη ολότητα από πραγματικά είδη εργασίας που κανένα τους δεν κυριαρχεί πια πάνω σε όλα. Έτσι πάντα οι πιο γενικές αφαιρέσεις γεννιούνται μονάχα εκεί που υπάρχει η πιο πλούσια συγκεκριμένη ανάπτυξη, εκεί όπου εμφανίζεται ένα πράγμα κοινό σε πολλά, κοινό σε όλα. Τότε αυτό παύει να είναι νοητό με ιδιαίτερη μόνο μορφή. Από την άλλη μεριά αυτή η αφαίρεση, η εργασία γενικά, δεν είναι μόνο το πνευματικό αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης ολότητας εργασιών. Η αδιαφορία απέναντι στην καθορισμένη εργασία αντιστοιχεί σε μια κοινωνική μορφή όπου τα άτομα περνούν με ευκολία από τη μια εργασία στην άλλη και όπου το καθορισμένο είδος της εργασίας τους είναι τυχαίο, άρα αδιάφορο. Η εργασία έχει γίνει εδώ –όχι μόνο σαν κατηγορία, αλλά στην πραγματικότητα– μέσο για την παραγωγή του πλούτου γενικά και έχει πάψει να είναι σαν προσδιορισμός συνυφασμένη με τα άτομα σε μια ιδιαιτερότητα. Μια τέτοια κατάσταση βρίσκεται στη μεταλύτερή της ανάπτυξη στην πιο σύγχρονη μορφή ύπαρξης των αστικών κοινωνιών – στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Εδώ λοιπόν γίνεται για πρώτη φορά αληθινή στην πράξη η αφαίρεση της κατηγορίας «εργασία», «εργασία γενικά», εργασία απλά και καθαρά, η αφετηρία της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας. Η απλούστατη λοιπόν αφαίρεση, που η σύγχρονη πολιτική οικονομία τοποθετεί στην πρώτη γραμμή και που εκφράζει μια σχέση πανάρχαια και έγκυρη για όλες τις κοινωνικές μορφές, εμφανίζεται ωστόσο πρακτικά αληθινή σ' αυτή την αφαίρεση μονάχα σαν κατηγορία της πιο σύγχρονης κοινωνίας. Θα μπορούσε κανείς να πει πως αυτό που στις Ηνωμένες Πολιτείες εμφανίζεται σαν ιστορικό προϊόν –αυτή η αδιαφορία απέναντι στην καθορισμένη εργασία– εμφανίζεται π.χ. στους Ρώσους σαν φυσική προδιάθεση. Πρώτα-πρώτα όμως, είναι τεράστια η διαφορά ανάμεσα σε δάρδαρους με διάθεση να χρησιμοποιηθούν για όλα και σε πολιτισμένους που καταγίνονται οι ίδιοι με όλα. Κι ύστερα, σ' αυτή την αδιαφορία των Ρώσων απέναντι στον καθορισμένο χαρακτήρα της εργασίας αντιστοιχεί η παραδοσιακή πρόσδεση σε μια ολότελα καθορισμένη εργασία, απ' όπου μονάχα εξωτερικές επιδράσεις θα μπορούσαν να τους ξεκολλήσουν.

Το παράδειγμα αυτό της εργασίας δείχνει έντονα, πώς ακόμα και οι πιο αφηρημένες κατηγορίες, παρ' όλο που –ακριβώς επειδή είναι αφηρημένες– ισχύουν για όλες τις εποχές, ωστόσο στον καθορισμένο χαρακτήρα αυτής της αφαίρεσης αποτελούν οι ίδιες εξ ίσου το προϊόν ιστορικών σχέσεων και έχουν την πλήρη τους ισχύ μονάχα γι' αυτές και μέσα σ' αυτές τις σχέσεις.

Η αστική κοινωνία είναι η πιο εξελιγμένη και πολύμορφη ιστορική οργάνωση της παραγωγής. Γι' αυτό οι κατηγορίες που εκφράζουν τις σχέσεις της, η κατανόηση της διάρθρωσής της, μας επιτρέπουν να διακρίνουμε ταυτόχρονα τη διάρθρωση και τις σχέσεις παραγωγής όλων των εξαφανισμένων κοινωνικών μορφών, που με τα δικά τους συντρίμια και στοιχεία οικοδομήθηκε, που υπολείμματά τους, ως ένα βαθμό ξεπεράστα ακόμα, εξακολουθεί να κουβαλά μαζί της, που απλές νύξεις τους αναπτύχθηκαν μέσα σ' αυτή σε διαμορφωμένες σημασίες κ.λπ. Η ανατομία του ανθρώπου είναι κλειδί για την ανατομία του πιθήκου. Αντίθετα, οι νύξεις για κάτι ανώτερο στα κατώτερα ζωικά είδη μπορούν να κατανοηθούν μονάχα όταν το ανώτερο είναι το ίδιο ήδη γνωστό. Έτσι, η αστική οικονομία μάς δίνει το κλειδί για την αρχαία κ.λπ. Οπωσδήποτε όμως όχι με τον τρόπο των οικονομολόγων, που σβήνουν όλες τις ιστορικές δια-

φορές και βλέπουν σε όλες τις κοινωνικές μορφές τις αστικές. Μπορεί κανείς να καταλάβει το φόρο υποτέλειας, τη δεκάτη κ.λπ. όταν γνωρίζει τη γαιοπρόσοδο. Αλλά δεν πρέπει να τις ταυτίζει. Ακόμα, καθώς η αστική κοινωνία δεν είναι η ίδια παρά μια αντιθετική μορφή της εξέλιξης, συχνά σχέσεις από προηγούμενες μορφές βρίσκονται μέσα της μονάχα με ολότελα εκφυλισμένη μορφή ή και σαν παρωδία. Παράδειγμα η κοινοτική ιδιοκτησία. Αν λοιπόν αληθεύει πως οι κατηγορίες της αστικής οικονομίας έχουν κάποια αλήθεια για όλες τις άλλες κοινωνικές μορφές, αυτό πρέπει να το πάρει κανείς *cum grano salis* (όχι κατά γράμμα). Μπορεί να περιέχουν αυτές τις μορφές εξελιγμένες, εκφυλισμένες, παραποιημένες κ.λπ., πάντα με ουσιαστική διαφορά. Και γενικά, η λεγόμενη ιστορική εξέλιξη βασίζεται στο ότι η τελευταία μορφή θεωρεί τις προηγούμενες σαν βαθμίδες που οδηγούν στην ίδια κι επειδή σπάνια, και μόνο κάτω από ολότελα συγκεκριμένες συνθήκες, είναι ικανή να κάνει κριτική στον εαυτό της –εδώ φυσικά δε γίνεται λόγος για εκείνες τις ιστορικές περιόδους που βλέπουν τον εαυτό τους σαν εποχή παρακμής– τις καταλαβαίνει πάντοτε μονόπλευρα. Η χριστιανική θρησκεία μπόρεσε να συμβάλει στην αντικειμενική κατανόηση των προηγούμενων μυθολογιών μονάχα όταν η αυτοκριτική της ήταν σ' ένα ορισμένο βαθμό, ας πούμε *δυνάμει*, έτοιμη. Έτσι, η αστική πολιτική οικονομία έφτασε να κατανοήσει τη φεουδαρχική, την αρχαία, την ανατολική οικονομία μόνο από τη στιγμή που άρχισε η αυτοκριτική της αστικής κοινωνίας. Στο μέτρο που η αστική οικονομία δεν μυθολογούσε ταυτίζοντας καθαρά τον εαυτό της μ' εκείνες του παρελθόντος, η κριτική της στην προηγούμενη, δηλαδή τη φεουδαρχική, με την οποία είχε ακόμα άμεσα ν' αγωνιστεί, έμοιαζε με την κριτική που άσκησε ο χριστιανισμός στην ειδωλολατρία ή και ο προτεσταντισμός στον καθολικισμό.

Όπως και γενικά σε κάθε ιστορική, κοινωνική επιστήμη, έτσι και στην πορεία των οικονομικών κατηγοριών πρέπει κανείς πάντα να θυμάται ότι στο νου, όπως και στην πραγματικότητα, το υποκείμενο –εδώ η σύγχρονη αστική κοινωνία– είναι δοσμένο και ότι οι κατηγορίες εκφράζουν άρα μορφές ύπαρξης, υπαρκτούς προσδιορισμούς, συχνά ξεχωριστές μόνο πλευρές αυτής της καθορισμένης κοινωνίας, αυτού του υποκειμένου, και ότι άρα η κοινωνία αυτή και επιστημονικά με κανένα τρόπο δεν αρχίζει μόνο από τη στιγμή που γίνεται λόγος γι' αυτή σαν

τέτοια. Αυτό πρέπει να το συγκρατεί κανείς, γιατί προσφέρει αμέσως αποφασιστικό κριτήριο για τη διάταξη του υλικού. Για παράδειγμα, τίποτα δε φαίνεται πιο φυσικό από το ν' αρχίσει κανείς με τη γαιοπρόσοδο, με τη γαιοκτησία, μια και είναι δεμένη με τη γη –την πηγή κάθε παραγωγής και κάθε ύπαρξης– και με την πρώτη μορφή παραγωγής όλων των σχετικά σταθεροποιημένων κοινωνιών, τη γεωργία. Δε θα υπήρχε όμως μεγαλύτερο λάθος. Σε όλες τις κοινωνικές μορφές υπάρχει μια καθορισμένη παραγωγή που καθορίζει τη σειρά και την επιρροή όλων των άλλων και που άρα οι σχέσεις της καθορίζουν τη σειρά και την επιρροή όλων των άλλων σχέσεων. Είναι ένας γενικός φωτισμός όπου θυθίζονται όλα τα άλλα χρώματα και που τα τροποποιεί στην ιδιαιτερότητά τους. Είναι ένας ιδιαίτερος αιθέρας που καθορίζει το ειδικό βάρος κάθε ύπαρξης που προβάλλει μέσα σ' αυτόν. Π.χ. στους λαούς βοσκών (λαοί απλών κυνηγών και ψαράδων βρίσκονται πέρα από το σημείο όπου αρχίζει η πραγματική εξέλιξη). Σ' αυτούς εμφανίζεται μια ορισμένη μορφή γεωργίας, σποραδική. Αυτή καθορίζει την ιδιοκτησία της γης: που είναι κοινή και διατηρεί τούτη τη μορφή σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό ανάλογα με τη μεγαλύτερη ή μικρότερη εμμονή αυτών των λαών στις παραδόσεις τους, π.χ. η κοινοτική ιδιοκτησία στους Σλάβους. Σε λαούς με εγκαταστημένη γεωργία –η εγκατάσταση αυτή είναι ήδη μεγάλο δήμα– όπου αυτή υπερτερεί, όπως στους αρχαίους και τους φεουδαρχικούς λαούς, εκεί η ίδια η βιομηχανία, μαζί με την οργάνωσή της και τις αντίστοιχες της μορφές ιδιοκτησίας, έχει λίγο-πολύ γαιοκτητικό χαρακτήρα: είτε είναι ολότελα εξαρτημένη από τη γεωργία, όπως στην αρχαιότερη Ρωμαϊκή περίοδο, είτε, όπως στον Μεσαίωνα, αντιγράφει στην πόλη και στις σχέσεις της την οργάνωση της υπαίθρου. Το ίδιο το κεφάλαιο στον Μεσαίωνα –στο μέτρο που δεν είναι καθαρά χρηματικό κεφάλαιο– έχει, σαν παραδοσιακό χειροτεχνικό εργαλείο κ.λπ., το γαιοκτητικό αυτό χαρακτήρα. Στην αστική κοινωνία συμβαίνει το αντίθετο. Η γεωργία γίνεται, όλο και πιο πολύ, απλός κλάδος της βιομηχανίας και κυριαρχείται ολοκληρωτικά από το κεφάλαιο. Το ίδιο και η γαιοπρόσοδος. Σε όλες τις μορφές όπου κυριαρχεί η γαιοκτησία υπερτερεί ακόμα η φυσική σχέση. Στις μορφές όπου κυριαρχεί το κεφάλαιο υπερτερεί το κοινωνικά, ιστορικά δημιουργημένο στοιχείο. Η γαιοπρόσοδος δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς το κεφάλαιο. Το κεφάλαιο όμως οπωσδήποτε μπορεί χωρίς τη γαιοπρόσοδο. Το

κεφάλαιο είναι η κυρίαρχη πάνω σε όλα οικονομική δύναμη της αστικής κοινωνίας. Πρέπει να αποτελεί αφηρησία και τέρμα και να αναπτυχθεί πριν τη γαιοκτησία. Αφού εξεταστούν και τα δυο ξεχωριστά, πρέπει να εξεταστεί η αμοιβαία τους σχέση.

Θα 'ταν λοιπόν άβολο και λαθεμένο να αφηθούν οι οικονομικές κατηγορίες να διαδεχτούν η μια την άλλη με τη σειρά που ιστορικά υπήρξαν καθοριστικές. Η σειρά τους καθορίζεται, αντίθετα, από τη σχέση που έχουν μεταξύ τους μέσα στη σύγχρονη αστική κοινωνία, σχέση που είναι ακριδώς η αντίστροφη από εκείνη που εμφανίζεται σαν η φυσική τους σχέση ή που αντιστοιχεί στη σειρά της ιστορικής εξέλιξης. Δεν πρόκειται εδώ για τη σχετική θέση που καταλαμβάνουν ιστορικά οι οικονομικές σχέσεις στη διαδοχή διάφορων κοινωνικών μορφών. Ούτε, ακόμα λιγότερο, για τη διαδοχή τους «στην Ιδέα» (Προυντόν) (μια θολή δηλαδή παράσταση της ιστορικής κίνησης). Αλλά για τη διάρθρωσή τους μέσα στη σύγχρονη αστική κοινωνία.

Η καθαρότητα (ο αφηρημένος καθορισμός) με την οποία εμφανίζονται στον αρχαίο κόσμο οι εμπορικοί λαοί—Φοίνικες, Καρχηδόνιοι—προκύπτει ακριδώς από την ίδια την υπεροχή των γεωργικών λαών. Το κεφάλαιο σαν εμπορικό ή χρηματικό κεφάλαιο εμφανίζεται σ' αυτή την αφαίρεση εκεί ακριδώς όπου το κεφάλαιο δεν είναι ακόμα το κυρίαρχο στοιχείο των κοινωνιών. Λομβαρδοί και Εβραίοι κατέχουν την ίδια θέση απέναντι στις γεωργικές μεσαιωνικές κοινωνίες.

Άλλο παράδειγμα για τη διαφορετική θέση που κατέχουν οι ίδιες κατηγορίες σε διαφορετικές κοινωνικές βαθμίδες: Μια από τις πιο πρόσφατες μορφές της αστικής κοινωνίας είναι οι *μετοχικές εταιρείες*. Εμφανίζονται όμως και στις αρχές της αστικής κοινωνίας, στις μεγάλες προνομιούχες και εφοδιασμένες με μονοπώλιο εμπορικές εταιρείες.

Η ίδια η έννοια του εθνικού πλούτου τρυπώνει στα έργα των οικονομολόγων του 17ου αιώνα με τη μορφή της αντίληψης—που διατηρείται ως ένα βαθμό και στους οικονομολόγους του 18ου—ότι ο πλούτος παράγεται αποκλειστικά για το κράτος αλλά η δύναμη του τελευταίου είναι ανάλογη μ' αυτό τον πλούτο. Μ' αυτή την ασυναίσθητα υποκριτική ακόμα μορφή ο πλούτος ανακηρύσσει τον εαυτό του και την παραγωγή του σαν σκοπό των σύγχρονων κρατών και θεωρεί πια τα τελευταία σαν απλά πλουτοπαραγωγικά μέσα.

Η διάταξη πρέπει ολοφάνερα να γίνει με τον ακόλουθο τρόπο:

1) οι γενικοί αφηρημένοι προσδιορισμοί, που άρα ανήκουν λίγο-πολύ σε όλες τις κοινωνικές μορφές, αλλά με την έννοια που εκτέθηκε πιο πάνω. 2) Οι κατηγορίες που αποτελούν την εσωτερική διάρθρωση της αστικής κοινωνίας και στηρίζουν τις βασικές τάξεις. Κεφάλαιο, μισθωτή εργασία, γαιοκτησία. Η αμοιβαία τους σχέση. Πόλη και ύπαιθρος. Οι τρεις μεγάλες κοινωνικές τάξεις. Ανταλλαγή μεταξύ τους. Κυκλοφορία. Πιστωτικό σύστημα (ιδιωτικό). 3) Συνόψιση της αστικής κοινωνίας στη μορφή του κράτους. Το κράτος θεωρημένο σε σχέση με τον εαυτό του. Οι «μη παραγωγικές» τάξεις. Φόροι. Δημόσιο χρέος. Δημόσια πίστη. Ο πληθυσμός. Οι αποικίες. Μετανάστευση. 4) Διεθνής σχέση παραγωγής. Διεθνής καταμερισμός της εργασίας. Διεθνής ανταλλαγή. Εξαγωγή και εισαγωγή. Τιμή συναλλάγματος. 5) Η παγκόσμια αγορά και οι κρίσεις.

4) *Παραγωγή. Μέσα παραγωγής και σχέσεις παραγωγής. Σχέσεις παραγωγής και συναλλακτικές σχέσεις. Μορφές κράτους και συνείδησης σε σχέση με τις παραγωγικές και συναλλαγματικές σχέσεις. Νομικές σχέσεις. Οικογενειακές σχέσεις.*

Notabene [σημείωση] σχετικά με σημεία που πρέπει να αναφερθούν εδώ και να μη λησμονηθούν:

1) Ο πόλεμος διαμορφώθηκε πριν από την ειρήνη: ο τρόπος που ορισμένες οικονομικές σχέσεις, όπως μισθωτή εργασία, μηχανήματα κ.λπ. αναπτύχθηκαν με τον πόλεμο και μέσα στους στρατούς κ.λπ. νωρίτερα απ' όσο στο εσωτερικό της αστικής κοινωνίας. Και η σχέση ανάμεσα στην παραγωγική δύναμη και τις σχέσεις συναλλαγής είναι ιδιαίτερα ευδιάκριτη στο στρατό.

2) *Σχέση της μέχρι σήμερα ιδεαλιστικής ιστοριογραφίας με την πραγματική. Ιδιαίτερα των λεγόμενων ιστοριών του πολιτισμού*, που είναι όλες τους ιστορίες θρησκειών και κρατών. (Μ' αυτή την ευκαιρία μπορεί να ειπωθεί και κάτι σχετικά με τα διάφορα είδη της μέχρι σήμερα ιστοριογραφίας. Η λεγόμενη αντικειμενική. Υποκειμενική. (Ηθική κ.ά.) Φιλοσοφική. [])

3) *Ζητήματα δεύτερης και τρίτης τάξης, γενικά παράγωγες, μεταδιδασμένες, όχι πρωτογενείς σχέσεις παραγωγής. Επίδραση εδώ των διεθνών σχέσεων.*

4) *Επικρίσεις για τον υλισμό αυτής της αντίληψης. Σχέση με το νατουραλιστικό υλισμό.*

5) *Διαλεκτική των εννοιών παραγωγική δύναμη (μέσο παραγωγής) και σχέση παραγωγής, μια διαλεκτική που τα όριά της πρέπει να καθοριστούν και που δεν αίρει την πραγματική διαφορά.*

6) *Η άνιση σχέση της ανάπτυξης της υλικής παραγωγής π.χ. προς την καλλιτεχνική. Και γενικά, η έννοια της προόδου να μη θεωρηθεί αφηρημένα, όπως συνηθίζεται. Στην τέχνη κ.λπ. η δυσαναλογία αυτή δεν είναι ακόμα τόσο σημαντική και δυσκολομένη όσο μέσα στις ίδιες τις πρακτικές-κοινωνικές σχέσεις. Π.χ. στην εκπαίδευση. Σχέση των Ηνωμένων Πολιτειών προς την Ευρώπη. Αλλά το πραγματικά δύσκολο σημείο που πρέπει να συζητηθεί εδώ είναι πώς οι σχέσεις παραγωγής αναπτύσσονται με άνισο τρόπο σαν νομικές σχέσεις. Για παράδειγμα λοιπόν, η σχέση του ρωμαϊκού ιδιωτικού δικαίου (λιγότερο συμβαίνει αυτό στο ποινικό και το δημόσιο δίκαιο) με τη σύγχρονη παραγωγή.*

7) *Η αντίληψη αυτή εμφανίζεται σαν αναγκαία εξέλιξη. Δι-καίωση όμως του τυχαίου. Πώς. (Και της ελευθερίας, ανάμεσα στ' άλλα). (Επίδραση των μέσων επικοινωνίας. Παγκόσμια ιστορία δεν υπήρχε πάντα· η ιστορία σαν παγκόσμια ιστορία είναι αποτέλεσμα. D]*

8) *Αφετηρία είναι βέβαια ο φυσικός καθορισμός· υποκειμενικά και αντικειμενικά. Φυλές, ράτσες κ.λπ.*

1) Στην τέχνη, είναι γνωστό πως ορισμένες εποχές καλλιτεχνικής άνθησης δεν αντιστοιχούν καθόλου στη γενική εξέλιξη της κοινωνίας, άρα και της υλικής βάσης, του σκελετού –για να μιλήσουμε έτσι– της κοινωνικής οργάνωσης. Παράδειγμα οι Έλληνες σε σύγκριση με τους σύγχρονους ή και ο Σαίξπηρ. Για ορισμένες μορφές τέχνης, π.χ. το έπος, έχει μάλιστα αναγνωριστεί ότι δεν μπορούν ποτέ πια να παράχθουν στην κοσμοϊστορική, κλασική τους μορφή από τη στιγμή που εμφανίζεται η καλλιτεχνική παραγωγή σαν τέτοια· ότι λοιπόν μέσα στα πλαίσια της ίδιας της τέχνης ορισμένες σημαντικές της μορφοποιήσεις είναι δυνατές μονάχα σε μια χαμηλή βαθμίδα της καλλιτεχνικής εξέλιξης. Αν αυτό ισχύει για τη σχέση των διάφορων καλλιτεχνικών ειδών μέσα στη σφαίρα της ίδιας της τέχνης, δεν είναι παράξενο που ισχύει για τη σχέση ολόκληρης της καλλιτεχνικής

σφαίρας προς την γενική εξέλιξη της κοινωνίας. Η δυσκολία βρίσκεται μόνο στη γενική σύλληψη αυτών των αντιφάσεων. Μόλις εξειδικευτούν, έχουν κιόλας εξηγηθεί.

Ας πάρουμε για παράδειγμα τη σχέση της ελληνικής τέχνης και ύστερα του Σαίξπηρ με το σήμερα. Είναι γνωστό πως η ελληνική μυθολογία δεν είναι μόνο το οπλοστάσιο της ελληνικής τέχνης αλλά και το έδαφός της. Είναι δυνατή η αντίληψη της φύσης και των κοινωνικών σχέσεων που βρίσκεται στη βάση της ελληνικής φαντασίας και άρα της ελληνικής [μυθολογίας] όταν υπάρχουν αυτόματες κλωστικές μηχανές, ατμομηχανές και σιδηρόδρομοι και ηλεκτρικοί τηλεγράφοι; Τι είναι ο Ήφαιστος μπροστά στη Ρόμπερτς και Σία, ο Δίας μπροστά στο αλεξικέραυνο και ο Ερμής μπροστά στην Κρεντί Μομπιλίε; Κάθε μυθολογία ξεπερνά και κυριεύει και διαμορφώνει τις φυσικές δυνάμεις στη φαντασία και με τη φαντασία· εξαφανίζεται λοιπόν με την πραγματική κυριαρχία πάνω σ' αυτές. Τι θ' απογίνει η Φήμη μπροστά στην πλατεία Πρίντινχαους Σκουαίαρ; Η ελληνική τέχνη προϋποθέτει την ελληνική μυθολογία, δηλαδή τη φύση και τις κοινωνικές μορφές επεξεργασμένες ήδη μ' ένα ασυναίσθητα καλλιτεχνικό τρόπο από τη λαϊκή φαντασία. Αυτό είναι το υλικό της. Όχι οποιαδήποτε μυθολογία, όχι δηλαδή οποιαδήποτε ασυναίσθητα καλλιτεχνική επεξεργασία της φύσης (συμπεριλαμβάνοντας στη φύση καθετί αντικειμενικό, άρα και την κοινωνία). Η αιγυπτιακή μυθολογία δε θα μπορούσε ποτέ να είναι το έδαφος ή η μήτρα της ελληνικής τέχνης. Οπωσδήποτε όμως κάποια μυθολογία. Ποτέ λοιπόν μια κοινωνική εξέλιξη που αποκλείει κάθε μυθολογική, κάθε μυθοπλαστική σχέση με τη φύση· που απαιτεί λοιπόν από την καλλιτέχνη μια φαντασία ανεξάρτητη από μυθολογία.

Από μian άλλη πλευρά: μπορεί να συνυπάρχει ο Αχιλλέας με την πυρίτιδα και το μολύβι; Ή γενικά η Ιλιάδα με το πιεστήριο, και μάλιστα το μηχανικό; Δεν σπαίρνει αναγκαστικά το τραγούδι και η απαγγελία και η Μούσα με το μοχλό του πιεστηρίου, δεν εξαφανίζονται λοιπόν απαραίτητοι όροι της επικής ποίησης;

Η δυσκολία όμως δεν είναι να καταλάβουμε ότι η ελληνική τέχνη και το έπος συνδέονται με ορισμένες μορφές εξέλιξης της κοινωνίας. Η δυσκολία είναι ότι μας προσφέρουν ακόμα καλλιτεχνική απόλαυση και από μian ορισμένη άποψη ισχύουν σαν κανόνας και άφθαστο πρότυπο.

Ένας άντρας δεν μπορεί να ξαναγίνει παιδί χωρίς να παιδια-

ρίσει. Δεν χαίρεται όμως την αφέλεια του παιδιού και δεν πρέπει κι ο ίδιος σ' ένα ανώτερο επίπεδο να πασχίζει να αναπλάσει την αλήθεια του; Δεν αναβιώνει σε κάθε εποχή μέσα στην παιδική φύση ο χαρακτήρας της στη φυσική του αλήθεια; Γιατί τότε να μην ασκεί αιώνια γοητεία η ιστορική παιδική ηλικία της ανθρωπότητας, εκεί που γνώρισε την ωραιότερή της ανάπτυξη, σαν στάδιο που δεν ξαναγυρίζει ποτέ; Υπάρχουν παιδιά κακομαθημένα και παιδιά μικρομέγαλα. Πολλοί από τους αρχαίους λαούς ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία. Κανονικά παιδιά ήταν οι Έλληνες. Η γοητεία της τέχνης τους για μας δεν βρίσκεται σε αντίφαση με την ανεξέλικτη κοινωνική βαθμίδα όπου βλάστησε. Είναι, αντίθετα, αποτέλεσμά της και είναι αναπόσπαστα δεμένη με το ότι οι ανώριμες κοινωνικές συνθήκες που κάτω απ' αυτές γεννήθηκε, και που μόνο κάτω απ' αυτές μπορούσε να γεννηθεί, δεν μπορούν να ξαναγυρίσουν ποτέ.

GUSTAV SCHMOLLER*

Μεταβαλλόμενες θεωρίες και σταθερές αλήθειες στο πεδίο των πολιτικών¹ και κοινωνικών επιστημών και η σημερινή γερμανική οικονομική επιστήμη²

Αξιότιμη Συνέλευση!
Καθώς αναλαμβάνω την Πρυτανεία του Πανεπιστημίου του Βερολίνου και πρέπει ν' αρχίσω την ανάληψη αυτή με έναν ακαδημαϊκό λόγο, θα μου επιτρέψετε να σας μιλήσω για ένα μεγάλο ζήτημα αρχών και να σας εκθέσω τις απόψεις μου πάνω σ' αυτό. Πρόκειται για ένα ζήτημα από εκείνα που με απασχόλησαν περισσότερο από τότε που στοχάζομαι επιστημονικά, το οποίο δεν έχει σε πολλές επιστήμες τον ίδιο ρόλο που έχει στις επιστήμες του κράτους, της κοινωνίας και της οικονομίας, το οποίο όμως επεμβαίνει από πρακτική άποψη βαθιά στην πανεπιστημιακή πολιτική, παίζει συχνά μεγάλο ρόλο στις προτάσεις και αναθέσεις πανεπιστημιακών εδρών και έχει το μεγαλύτερο εύρος συνεπειών στη συνολική εξέλιξη της επιστήμης και της πανεπιστημιακής διαδασκαλίας.

Εννοώ την αντίθεση που υπάρχει ανάμεσα στις ιστορικά μεταβαλλόμενες και κυμαινόμενες θεωρίες, συστήματα και επιστημονικές κατευθύνσεις και στα σταθερά αποτελέσματα της γνώσης, για τα οποία δεν μπορεί πλέον να υπάρχει καμιά διένεξη, καμιά διαφορετική αντίληψη.

* Το παρόν κείμενο είναι ο λόγος που εξεφώνησε ο Gustav Schmoller κατά την ανάληψη της πρυτανείας του Πανεπιστημίου Friedrich Wilhelm του Βερολίνου, στις 15 Οκτωβρίου 1897. Δημοσιεύτηκε τον ίδιο χρόνο στο *Schmollers Jahrbuch*. Κυκλοφόρησε επίσης και ως ξεχωριστό ανάτυπο. Μετάφραση στα ελληνικά: Θανάσης Γκιούρας.